

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1980-1993 YILLARI ARASINDA
TÜRKİYENİN ORTA DOĞU POLİTİKASI**

DİLAN BÜYÜKDENİZ

TEZ DANIŞMANI:
PROF. DR. SİBEL TURAN

EDİRNE 2022

Tezin Adı:1980-1993 Yılları Arasında Türkiye'nin Orta Doğu Politikası

Hazırlayan: Dilan BÜYÜKDENİZ

ÖZET

Orta Doğu, jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla her zaman devletlerin ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle toprak bütünlüğünü ve güvenliğini korumanın zor olduğu Orta Doğu coğrafyası, tarihler boyunca savaflara ve çatışmalara maruz kalmıştır. Kendi toprak bütünlüğünü korumak ve güçlendirmek için politikalar oluşturmaya çalışan Orta Doğu, diğer devletlerin de dış politikalarını inşa etmesinde rol oynamıştır. Dış politikasını Orta Doğu'ya göre şekillendiren ülkelerden biri de Türkiye'dir. Zira Türkiye, Orta Doğu ile sınır komşuluğu ve tarihsel miras gibi faktörler nedeniyle bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmiş, iç ve dış politikasını oluştururken bölgesel, ulusal ve uluslararası konjonktürü göz önünde bulundurmuştur.

Bu çalışma, 1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu politikasına yönelik olup dönem içinde Türkiye'nin bölge üzerindeki politikalarını süreç analizi yöntemi ile açıklamaya çalışılmıştır. Dönemin dış politikasını etkileyen çeşitli argümanları olmuştur. Bu argümanlar tek tek sıralanıp akabinde ikili ilişkiler sonucunda yürütülen politikalar açıklanmaya özen gösterilmiştir. Ayrıca Turgut Özal'ın ve diğer siyasi liderlerin dış politika anlayışının dönemi etkilemesi nedeniyle bölge ile Türkiye arasındaki ilişkide siyasi liderin önemi de gözler önüne serilmiştir.

İç ve dış politikada kargaşanın hakim olduğu bu süreçte yaşanan olaylara ve olaylar doğrultusunda gelişen politikalara ışık tutmayı amaçlayan bu çalışma, Türkiye'nin dönem içerisindeki Orta Doğu politikasını incelemeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kavramlar: Orta Doğu, Türkiye, Dış Politika, İlişki, Süreç İzleme.

Thesis Title: Türkiye's Middle East Policy Between 1980-1993

Prepared by: Dilan BÜYÜKDENİZ

ABSTRACT

The Middle East has always been the focus of attention of states due to its geopolitical and geostrategic location. For this reason, the Middle East geography, where it is difficult to protect its territorial integrity and security, has been exposed to wars and conflicts throughout history. Trying to create policies to protect and strengthen its own territorial integrity, the Middle East also played a role in the construction of foreign policies of other states. One of the countries that shapes its foreign policy according to the Middle East is Türkiye. Because Türkiye has closely followed the developments in the region due to factors such as its border neighborhood with the Middle East and historical heritage, and has taken into account the regional, national and international conjuncture while forming its domestic and foreign policy.

In this study, it was aimed at Türkiye's Middle East policy between 1980-1993 and tried to reveal Türkiye's policies on the region during the period with the method of process analysis. He had various arguments that influenced the foreign policy of the period. These arguments were listed one by one and then the policies carried out as a result of bilateral relations were explained. In addition, since the foreign policy understanding of Turgut Özal and other political leaders affected the period, the importance of the political leader in the relationship between the region and Türkiye was also revealed.

This study, which aims to shed light on the events experienced in this period of turmoil in domestic and foreign politics, and the policies developed in line with the events, aimed to examine Türkiye's Middle East policy during the period.

Key Concepts: Middle East, Türkiye, Foreign Policy, Relationship, Process Monitorin

ÖNSÖZ

1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu politikasını konu alan çalışmanın temel amacı, sözü edilen süreç içerisinde Türkiye'nin Orta Doğu politikasını ve dönemi neden sonuç ilişkisi içinde ele almaktır. Bu çalışmada bahsi geçen dönem incelenerek dış politika kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu incelemelerin yanı sıra döneme dair çıkarımlar elde edilmesi konusunda yapılmış mülakatlar da oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmanın 1980-1993 yılları arasındaki olaylara ışık tutacağı ve 1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu politikasını öğrenmek isteyenlere katkı sağlayacağını temenni etmekteyim.

Bu tezin ortaya çıkarılması sürecinde ve yüksek lisans mülakat aşamasından yüksek lisans tez savunma anıma değin Orta Doğu Bölgesi ile ilgilenmem ve çalışmam konusunda beni destekleyen ve yönlendiren danışmanım Sayın Prof. Dr. Sibel TURAN'a teşekkür ediyorum. Yine lisans döneminde yüksek lisans yapmam için beni şevklendiren Sayın Dr. Ersoy KUTLUK ve onun nezdinde üzerimde emeği çok olan Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi'ndeki hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Görüşme talebimi geri çevirmeyen Türkiye Cumhuriyeti'nin eski Dışişleri Bakanı Sayın Hikmet ÇETİN'e, eski bakanlardan Sayın Bülent AKARCALI'ya, Özal'ın Başdanışmanı Sayın Engin GÜNER'e, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI'ya, Dışişleri Bakanlığı, Başbakan Yardımcılığı gibi görevlerde bulunan Sayın Şükrü Sina GÜREL'e, İran Uzmanı Arif KESKİN'e, Gazeteci Celal KAZDAĞLI'na ve büyük küçük bana destek olup yardımlarını esirgemeyen ismini sayamadığım herkese şükranlarımı sunar ve sonsuz teşekkür ederim.

Hayatımın her alanında olduğu gibi tez çalışmamı hazırlarken de destekçilerim olan dostlarıma, yolumun güzel çiçeklerine ve cihan parçasına yürekten teşekkür ederim.

Ve tabi öğrenim hayatım boyunca yanımda olan aile üyelerime en içten teşekkürlerimi sunduğumu belirtmeliyim. Son olarak bu tezi mücadeleyi bırakmayan tüm kadınlara, en çok da anneme ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
HARİTA VE TABLOLAR LİSTESİ	vii
KISALTMALAR	viii
1.GİRİŞ	1
1.1. Analitik Yapı.....	3
1.2.Yazın	4
1.3. Çalışmanın Metodolojik ve Kavramsal Çerçevesi.....	5
1.3.1 Süreç İzleme Yöntemi.....	5
1.3.2. Süreç İzleme Aşamaları	7
2.TÜRK DIŞ POLİTİKASININ TEMEL İLKELERİ VE DÖNEMİN TEMEL BELİRLEYİCİLERİ	9
2.1. Politika ve Dış Politika Kavramı	9
2.2.Türk Dış Politikasını Etkileyen Temel Ögeler.....	14
2.3. Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri	17
2.3.1. Statükoculuk.....	17
2.3.2. Batıcılık	19
2.3.3. Aktif Dış Politika	21
2.4. 1980-1993 Yılları Arasında Türkiye ve Uluslararası Ortam	22
2.5 Dönemin Kırılma Noktası: 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi.....	28
2.6. Orta Doğu.....	33
2.6.1. Orta Doğu'yu Önemli Kılan ve Bu Bağlamda Orta Doğu Siyasetini Etkileyen Unsurlar.....	34
2.6.2 Orta Doğu ve Türkiye	40
3.ORTA DOĞU'DAKİ SORUNLAR VE TÜRKİYE	41
3.1. Orta Doğu'da Su Sorunu.....	41
3.2. Sınıraşan Sular ve Orta Doğu'daki Sınıraşan Sular	41
3.3. Fırat ve Dicle Nehri	44

3.4. Barış Suyu Projesi.....	50
3.5. GAP Öncesi Türkiye Cumhuriyeti ile Arap Cumhuriyeti Arasında İşbirlikleri.....	51
3.6. Türkiye'nin Bölgesel Kalkınma Planı: Güneydoğu Anadolu Projesi(GAP) ve Etkileri	53
3.6.1. GAP.....	53
3.7. İran İslam Devrimi.....	55
3.7.1. İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye Etkileri	58
3.8. İran- Irak Savaşı.....	60
3.8.1. Halepçe Katliamı ve Türkiye	63
3.8.2. İran-İrak Savaşı'nın Türkiye'ye Etkileri	68
3.9.1. Körfez İşgali	70
3.9.2. Türkiye'nin Körfez İşgali Politikası.....	79
3.9.3. Körfez Krizi Sonrası Türkiye'de Varlığını Gösteren Çekiç Güç... ..	88
3.9.4. Körfez Krizi Sonrası Türkiye'de Yaşanan Fikir Ayrılıkları	93
3.9.5. Dönemin En Ses Getiren Fikir Ayrılığı: Torumtay'ın İstifası	97
4. TÜRKİYENİN İSRAİL'E YÖNELİK POLİTİKASI	102
4.1. Türkiye-İsrail İlişkilerini Etkileyen Faktörler.....	102
4.2. Türkiye'nin İsrail İlişkileri ve Bu İlişkiler Perspektifinde Gelişen Türk Dış Politikası	104
5. SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA	117

HARİTA ve TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1- Türk Dış Politikasını Etkileyen Temel Ögeler	15
Tablo 2: Körfez İşgali Kronolojisi	78
Harita 1- Orta Doğu Haritası	34
Harita 2- Orta Doğu'da Sınırşan Sular.....	43
Harita 3- Barış Suyu Projesi	51

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ANAP : Ana Vatan Partisi

ASALA : Armenian Secret Army For The Liberation Of Armenia

BAE : Birleşik Arap Emirlikleri

BM : Birleşmiş Milletler

CNN : Cable News Network

FKÖ : Filistin Kurtuluş Örgütü

GAP : Güneydoğu Anadolu Projesi

HAMAS: İslami Direniş Hareketi

JCGA : Jandarma Ve Sahil Güvenlik Akademisi

MCC : Military Coordination Center-Askeri İletişim Merkezi

NATO : North Atlantic Treaty Organization

OPEC : Organization Of Petroleum Exporting Countries

PKK : Partiya Karkeren Kurdistane-Kürdistan İşçi Partisi

SEİA : Savunma Ve Ekonomik İşbirliği Açıklaması

SHP : Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSCB : Soyvet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

YÖK : Yüksek Öğretim Kurulu

1.GİRİŞ

Türkiye 1970’li yılların sonunda ideoloji ve mezhep çatışmalarının oldukça yoğun olduğu bir süreç yaşamıştır. Bu kaos ortamı 1980’li yıllarda da devam etmiştir. Dönem içinde gerçekleşen 12 Eylül darbesi ülkede siyasi sosyal ve ekonomik istikrarsızlığa neden olmuş hemen akabinde de askeri yönetimin emriyle 1982 Anayasası oluşturulmuştur. Türkiye bu dönemde özellikle iç sorunlara yönelmek zorunda kalmıştır.

İç sorunların yanı sıra dış ilişkiler ve dış politikalarla da ilgilenmek durumunda olan Türkiye, 1990’lı yıllara değin diğer devletler ile sıkı diyaloglar kurmaya özen göstermiştir. Özellikle İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından oluşan yeni dünya düzeninin yarattığı karışıklıkta Türkiye’nin Orta Doğu politikası farklı bir boyuta geçmiştir.

Türkiye, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından önce varlığını sürdüren ABD-SSCB (Amerika Birleşik Devletleri- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) rekabetli iki kutuplu düzenin hakim olduğu dönemde yönünü ABD’ye çevirmiş ve ABD’den destek almıştır. Bu bağlamda Türkiye dış politikasını inşa ederken statükoyu muhafaza ederek aktif bir politika yürütmeyi de uygun görmüştür. SSCB’nin dağılmasının ardından ise uluslararası sistemde tek kutuplu düzen meydana gelmiş ve Türkiye’nin güç dengesi bu sefer de değişen sistem doğrultusunda şekillenmiştir.

Dönemin siyasi lideri Turgut Özal, aynı zamanda komşularıyla iyi ilişkiler kurma yoluna girerek Orta Doğu’daki etkinliği artırmıştır. Bölge ile karşılaştığı sorunlarda da Türkiye’nin stratejik önemini kullanarak ulusal güvenliğini ve çıkarlarını korumaya çalışmıştır. Türkiye’nin güvenliğini korumaya yönelik atmış olduğu adımlar ve bölgede etkin olma isteği nedeniyle Türkiye Orta Doğu’da belirleyici bir konumdadır.Yine Özal, bu dönemde aktif dış politika ilkesini benimseyip ekonomi temelli adımlar atarak ekonomide büyüme gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.

1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu politikasının incelendiği bu çalışma, süreç analizi yöntemine tabii tutulup her bölüm kendinden önceki diğer bölüm ile bağıntılı olacak şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bu çalışmada aktarılabacak olan olay ve olgular ortaya konulurken kronolojik sıraya riayet edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümü olan giriş bölümünde analitik yapı, yazın ve süreç izleme yöntemi anlatılmıştır. Böylece çalışmanın asıl konusu olan Türkiye'nin Orta Doğu politikasının anlaşılması adına çalışmadan önceki literatür aktarılmış ve çalışmanın metodolojik ve kavramsal çerçevesi ortaya konulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde politika, dış politika, Türk dış politikası ve genel ilkeleri, Türkiye ile uluslararası ortamın genel durumu incelenmiştir. Ayrıca Orta Doğu kavramı, Orta Doğu'nun önemi ve Orta Doğu siyasetini etkileyen unsurlar incelenmiştir. Çalışmanın temel dayanakları ile bölge ve bölgenin önemine dair bilgiler verilen bu bölüm çalışmanın bel kemiğini oluşturmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Orta Doğu'da su sorunu, İran İslam Devrimi, İran-Irak Savaşı, Körfez İşgali konuları incelenerek dönem boyunca gerçekleşen olaylarla bağlantılı bir şekilde Türkiye'nin Orta Doğu politikası ve siyaseti açıklanmıştır. Olayların Türkiye'ye etkisi, Türkiye'nin uyguladığı politikalar açıklanırken döneme etki eden olaylar da açıklanmıştır. Örneğin; Orta Doğu'da su sorununun incelendiği bölümün alt bölümlerinde Türkiye'nin Orta Doğu'ya sunduğu projeler ve bölgesel kalkınma projesi olan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) anlatılmıştır. Yine incelenen dönem içerisinde Irak'ın Kürtler'e uyguladığı Halepçe Katliamı anlatılmıştır. Bunlara ek olarak döneme etki eden kişiler ve örgütler açıklanmıştır.

Ayrıca bu çalışmada dönem içerisinde Özal'a karşı fikir ayrılıklarının olduğu belirtilmiş olup en ses getiren fikir ayrılığı olan Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası özel olarak incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri ve bu ilişkiler perspektifinde gelişen dış politikaları incelenmiştir. Dönem içindeki Türkiye'nin Orta Doğu ilişkileri konular özelinde incelenip son başlığın "Türkiye'nin İsrail İlişkileri Ve Bu İlişkiler Perspektinde Gelişen Türk Dış Politikası" ismini taşıyarak İsrail üzerinden ilişkilerin ve politikaların incelenmesinin ana nedeni Türkiye'nin Arap olmayıp Müslüman bir ülke olmasıdır. Zira bu dönemde İsrail Türkiye'yi önemli bir ittifak olarak görmüş ve yakın davranmıştır. Türkiye de Arap Devletleri ile kurduğu ilişkilerden farklı eğilimlere girerek zaman zaman Arap Devletleri ile yakınlıklar kurmuş zaman zaman da İsrail'e yakın bir duruş sergilemiştir. Çalışmanın son bölümünde de bu durum açıklanmıştır.

Bu çalışmada, konuya dair birinci el kaynaklardan, gazete arşivlerinden, anılardan, resmi süreli yayınlardan ve makalelerden yararlanılmıştır. Yerli ve yabancı kaynakların kullanıldığı bu tezde, döneme ışık tutacak kişiler ile mülakatlar yapılmıştır.

1.1. Analitik Yapı

Bu çalışmada cevap aranacak temel soru, 1980 - 1993 yılları arasında Türk dış politikasında Orta Doğu'nun ne kadar yer kapladığı ve Türkiye'nin Orta Doğu politikasında aldığı kararların Türkiye'yi nasıl etkilediğidir. Bu bağlamda Türk dış politikasında sıklıkla vurgulanan Orta Doğu'nun Türkiye için yadsınamaz öneminin ne boyutta olduğu ortaya konacaktır. Süreç izleme yöntemi ile dönemi neden sonuç ilişkisi çerçevesinde derinlemesine incelenmesinin hedeflendiği bu çalışmanın temel hipotezi ise yukarıda sözü geçen dönemde Türkiye'nin Orta Doğu politikasının geleneksel politikadan farklı olarak zaman zaman aktif zaman zamansa denge politikası sürdürmesidir.

Bu çalışmada amaçlanan ise Türk dış politikasında yaşanan değişimi ve söz konusu süreç içerisinde gelişen olaylar karşısında Türkiye'nin yürüttüğü dış politikayı ortaya koymaktır. Çalışmanın konusunun 1980- 1991 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu Politikası olmasının nedeni yazarın konuya olan şahsi ilgisidir. Ayrıca eğitim-

öğretim hayatı boyunca da Orta Doğu ve Türk dış politikası üzerine yoğunlaşması nedeniyle çalışmanın konusu da bu doğrultuda şekillenmiştir.

Bu çalışmanın siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler açısından önemi, yazında da bahsedileceği üzere, dönemi geniş bir perspektiften ele alan çalışmaların sayıca azlığından kaynaklanmaktadır.

1.2.Yazın

1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu Politikasını konu edinen bu çalışmanın ele aldığı gibi yaşanan olayları bütüncül bir şekilde anlatan bir çalışma olmamakla birlikte bu konu hakkında yazılmış birçok kaynak bulunmaktadır. Genel olarak Türk dış politikasını konu alan kaynaklar içerisinde bir bölüm olarak kendine yer bulan Türkiye'nin Orta Doğu politikası, yazarların da giderek ilgisini çekmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada daha çok dış politika kaynaklarındaki Türkiye'nin Orta Doğu politikası ile alakalı bölümlerden istifade edilmiştir.

Çalışmanın yazılmasında Fahir Armaoğlu, Faruk Sönmezoğlu, İdris Bal, Ramazan Gözen, Tayyar Arı, Ömer Kürkçüoğlu, Öner Pehlivanoglu, Süha Bölükbaşı gibi akademisyenlerin çalışmalarından faydalanılmıştır. Oldukça kıymetli olan bu çalışmalar Türk dış politikasını anlatan eserler olup Türkiye'nin Orta Doğu ile olan ilişkisine ve bu ilişkiye yönelik oluşturduğu politikalara yönelerek 1971-1993 döneminde Türkiye'nin Orta Doğu ile olan ilişkisine de belli kısımlarda değinmiştir.

YÖK (Yükseköğretim Kurulu) Tez Tarama Kataloğu'nda çalışmanın konusuna yakınlığı itibarıyla karşılaşılan tezlerden ilki Yasin Yıldırım'ın yazdığı 'Orta doğu politikaları özelinde Türk dış politikasında değişim; Turgut Özal Dönemi (1983-1993)' ¹ ikincisi ise Hande Erol'un yazdığı 'Türkiye - Orta Doğu İlişkileri (1983-1993)'dür. ² Yıldırım, Orta Doğu ülkeleri ile gelişmeye başlayan ekonomik ve siyasi

¹ Yasin Yıldırım, *Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim; Turgut Özal Dönemi (1983-1993)*, (İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

² Hande Erol, *Türkiye- Orta Doğu İlişkileri (1983-1993)*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008.

ilişkilerin incelenmesi yönünde adım atmış, dönemi ülkeler özelinde dış politika analizi ve lider faktörü temel alınarak incelemiştir. Erol da yine ülkeler özelinde Türkiye Orta Doğu ilişkilerini incelemiştir. Bu çalışmalar mevcut literatüre ciddi katkı sunmakla birlikte bahsedilen dönemde gerçekleşen olayların derinlemesine incelenmediği görülmektedir. Özellikle bu çalışmalarda uluslararası ilişkiler bakış açısı göz ardı edilmiştir. Zaten Erol, tarih anabilim dalı bünyesinde çalışmasını oluşturmuştur.

Çalışma konusuna yakınlık itibarıyla incelenen bir diğer tez Prof. Dr. Türel Yılmaz'ın 'Türkiye'nin Orta Doğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri (1970- 1997)'³ konulu doktora tezidir. YÖK Tez Tarama Katoloğu'nda yer almaması nedeniyle Gazi Üniversitesi Merkez Kütüphanesi arşivinde erişim sağlanan bu çalışmada, 1970- 1990 yılları arasında Türkiye'nin Irak, Suriye, İran ile ilişkileri bölümlere ayrılarak anlatılmıştır. Her bölümde Türkiye'nin bir sınır komşusu ile olan ilişkisi irdelenmiş olup bu ilişkiler bölümün altında dönem içindeki olaylar üzerinden açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ise Körfez Krizi ve kriz sonrasında Türkiye'nin Irak, Suriye ve İran ilişkileri yine olaylar üzerinden açıklanmıştır. Türkiye'nin sınır komşuları ile ilişkilerine yönelik olan bu çalışma, döneme dair geniş bir değerlendirme yapmıştır.

1.3. Çalışmanın Metodolojik ve Kavramsal Çerçevesi

Çalışmanın metodolojik ve kavramsal çerçevesinde, neden sonuç ilişkisi ile süreci analiz ederek çalışmanın daha anlamlı olacağı düşüncesi ile bu çalışma süreç izleme yöntemi adımlarına tabii tutulmuştur. Konunun kavramsal altyapısını oluşturan dış politika analizinde süreç izleme, aşağıda ele alınacaktır.

1.3.1 Süreç İzleme Yöntemi

Sosyal bilimlerde süreç izleme yöntemi son zamanlarda oldukça fazla kullanılan bir yöntem olup var olan süreci neden sonuç ilişkisiyle incelemektedir.

³ Türel Yılmaz, *Türkiye'nin Orta Doğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri (1970-1997)*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 1997.

Süreç izleme var olan süreci anlatmak değil o süreci karmaşık bir sistem olan nedensel mekanizmalar ile irdelemektir. Bağımsız ve bağımlı değişkenler ile anlamlı hale gelen bu neden sonuç ilişkisi, dış politikayı analiz etmede yöntem olarak kullanılan süreç analizinin kavramsallaşmasını sağlamaktadır.

Süreç izleme yöntemini kullanan Derek Beach ve Rasmus Brun Pedersen süreç izlemenin üç farklı amaçla kullandığını açıklamıştır: ⁴

1. Teori Test Etme Amacıyla Süreç İzleme: Mevcut literatürden teori üretip test ederek akabinde vaka içi çıkarım sağlanmaktadır. Beach ve Pedersen (2011) John M. Owen'in (1994) demokrasi ile barış arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmayı inceler. ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ile Fransa arasında 1796-1798 arasında gerçekleşen krizi ve barışı bağımlı değişken, demokrasiyi bağımsız değişken olarak gösterip süreç izleme yöntemini kullanarak analiz yapmıştır.

2. Teori Kurma İle Süreci İzleme: Deneysel malzemeyle başlayan teori oluşturma süreci ampirik kanıtlardan açıklama yaparak belirli bir vakanın gerçeklerine dayanan süreç izleme aracıdır. Teori kurulan bu süreç izlemede orta düzey teorileri ortaya çıkarmaya çalışıp mekansal veya zamansal olarak formüle edilişi gerçekleştirilmektedir. Beach ve Pedersen teori oluşturma sürecine örnek olarak ve nedenselliği tanımlamak için Leving Janis'in Groupthink (grup düşüncesi) terimini örnek olarak kullanır. Bu bağlamda Domuzlar Körfezi Çıkartması'nı analiz etmeye çalışmış fakat yeterli olmadığını gözlemlemiştir. Janis, John F. Kennedy'nin yakınlarının Domuzlar Körfezi olayındaki yanlış öngörülerini, grup dinamiklerini açıklayan psikolojik teorilerin varlığı kavramları ile bu olayın nasıl bir fiyasko ile sonuçlandığını açıklayamadığını belirtmiştir. Bu örnek olayda grup düşüncesinin beş farklı belirtisinden bahsetmektedir: Grup düşünme mekanizmasının gözlemlenebilirliği, grupta tutulan savunmasızlık yanılması, grup içinde oy birliği,

⁴Detaylı bilgi için bkz: Beach, D.Pedersen, R. B., Process- Tracing Methods: Foundations and Guidelins, University of Michigan Press, 2013, s.100.

kişisel şüphelerin bastırılması ve grupta kendi kendini tayin eden zihin koruyucuların varlığı.

3.Sonuçların Açıklamasıyla Süreç İzleme: Burada teori inşası ya da teoriyi test etmekten ziyade vaka analizi gerçekleştirilir. Zira diğer iki süreç izleme araçları teori merkezli iken sonuçların açıklanmasıyla süreç izleme ise vaka merkezli, sistematik olmayan duruma özgü mekanizmalar içerir. Burada metodolojik çalışmalarda kullanılan teori merkezli süreç izlemenin aksine durum merkezlik ön plandadır. Bu yöntemde mevcut mekanizmaları birleştiren, yeni teoriler veya sistematik olmayan kısımların sonuçlarını açıklamaya ve birleştirmeye çalışan eklektik kuramsallaştırma ya da vakanın gerçeklerini açıklayan tümevarım yöntemi kullanılır. Problem odaklı araştırma olarak da adlandırılan eklektik kuramsallaştırma, pragmatik tarihsel sonuçlar üretirken; tümevarım yönteminde de genel sonuç çıkarma amaçlıdır.

Jeffrey T. Checkel, ele alınan vakayı açıklayabilecek teori ve yaklaşımların varlığını varsaymak, ampirik veri gereksinimi, her vakanın tek başına alınabileceğini varsaymak ve bilişsel yanlılık hatasına düşülebileceği için süreç izleme yönteminin kısıtlarını açıklasa da halihazırda süreç izleme yöntemi son zamanlarda oldukça fazla kullanılan bir yöntemdir.⁵

1.3.2. Süreç İzleme Aşamaları

1.Hipotezin Bulunması: İlk aşamada teoriler ışığında hipotezler oluşturulur. Bu hipotez neden sonuç ilişkisindeki hipotezden farklıdır. Çünkü süreç izlemede sonuç tek bir teori ile açıklanamaz. Bu bağlamda ilk aşamada sonuçlar ile ilgili hipotezler araştırılıp ortaya konmaktadır.

2. Nedenlerin Operasyonel Hale Getirilmesi: Hipotezin sonuca ulaşmasını sağlayacak verilerin ortaya konduğu bölümdür. Görüşmeler, toplantı notları, resmi görüşmeler, kronolojik çalışmalar bu bölümde kullanılacak kanıtlardandır. Yazar

⁵ Detaylı bilgi için bkz: Jeffrey T. Checkel, "Tracing Causal Mechanisms", *International Studies Review*, Cilt 8, Sayı 2, 2008.

x süreç izlemeyle ilgili 4 kanıt türünün geçerli olduğunu belirtmektedir. Bunlar; istatistiksel modellerin kullanıldığı model kanıtı, kronolojinin önem kazandığı sıra kanıtı, olaylarla ilgili delillerin (toplantı tutanakları, belgeler) olduğu iz kanıtı ve son olarak deneysel içerikler ile ilgilenen hesap kanıtıdır.

3.Kanıt Toplama: Bu aşamada belirli bir olayın tanığının ifadeleri olan birincil kaynak (mülakat, anı...) veya birincil kaynaktan türetilen ikincil kaynaklardan (arşiv, gazete ...) kanıt toplanmaktadır. Burada önemli olan kanıtların güvenilir ve geçerli oluşudur. Zira güvenilir olmayan kanıt gerçekleri saklayacağı gibi kendinden sonraki çalışmaları da sekteye uğratabilir.

4. Kanıtların Değerlendirmesi: Süreç izlemede kanıtların değerlendirilmesi aşamasında her bir kanıt tek tek ve parça parça incelenip değerlendirilmektedir. Kanıtlar süzgeçten geçirilmesine titizlikle ayıklanıp doğru ve net bilgi saptanmaktadır.

5. Sonuçların Değerlendirilmesi: Son aşama olan sonuçların değerlendirilmesinde toplanan kanıtlar ve testlere dayanılarak hipotezin doğru ya da yanlışlığı ortaya konmaktadır.⁶

Bu çalışmada da süreç izleme yönteminden istifade edilmiş olup dönem bu yöntem ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yöntemin yanı sıra Türk dış politikasını etkileyen ögeler ve Türk dış politikasının temel ilkeleri ve belirleyicileri açıklanmıştır. Zira bahsi geçen sürecin anlamlandırılabilmesi için dönem içinde etkili olan unsurlar ve çevreleyen etkenlerle bütüncül bir perspektiften döneme bakılması gerekmektedir.

⁶ Bknz: Balamir Coşkun, "Dış Politika Analizinde Bir Yöntem Olarak Süreç İzleme," *Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem*, Editörler: B. Balamir Coşkun, İnan Rüma, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, ss. 91-93.

2.TÜRK DIŞ POLİTİKASININ TEMEL İLKELERİ VE DÖNEMİN TEMEL BELİRLEYİCİLERİ

2.1. Politika ve Dış Politika Kavramı

Politika, “ 1. Bir devleti yönetmeye ilişkin siyasal kurumların kuruluşu, gelişimi, amaçları, işleyişleri ve bunlar arasındaki ilişkileri içine alan disiplin. 2. Devlet idaresi, 3. Anayasa hukuku, idare hukuku, devletler hukuku gibi genel anlamdaki kamu hukuku kurallarını uygulama faaliyeti. 4. Siyasi tavır⁷ olarak tanımlanmaktadır. Politikasız devlet, başboş devlet olup her devlet hedefleri doğrultusunda iç ve dış politikasını oluşturmaktadır. İç politika devletin varlığını sürdürürken kamu işlerinin düzenli işlenmesini ve yönetime dair uyguladığı siyasettir. Dış politika da gerçek anlamıyla bir devletin diğer ülkeler ile yürüttüğü ilişkidir.

Christopher Hill, dış politikayı uluslararası ilişkilerde bağımsız bir aktör tarafından yönetilen resmi ilişkilerin toplamı; K. J. Holsti, devletlerin dış dünyaya yönelik davranışları; George Modelski, toplumların başka devletlerin davranışlarını değiştirmek ya da kendi davranışlarını uluslararası ortama uyumlu hale getirmek için geliştirdikleri faaliyetler dizisi;⁸ Faruk Sönmezoğlu, egemen devletin dışa ilişkin konumu;⁹ Ömer Kürkçüoğlu ise devletin uluslararası alana karşı izlediği politika¹⁰ olarak tanımlamaktadır. Politika ve dış politika kavramlarının her kaynakta farklı bir tanımı olsa da tüm tanımlar tek bir noktada yoğunlaşmaktadır. Devletlerin var olmak ve varlıklarını devamlı kılmak amacıyla izlediği siyaset politika; dış ülkeler ile olan ilişkileri ve bu ilişkilerde ülkesinin menfaatini gözetmesi ise dış politikadır. Bir zincirin halkası gibi iç politika ve dış politika birbirleriyle ilişkilidir. İsmet İnönü, İzmir’de yaptığı bir konuşmada “*Kırk seneden beri hiçbir dışarı hadise bilmiyorum ki,*

⁷ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004, s.347.

⁸ Ertan Efeğil, *Dış Politika Analizi Ders Notları*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2019, s. 23.

⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Baskı Yayınları, İstanbul 2012, s.12.

¹⁰Ömer Kürkçüoğlu , ""Dış Politika" Nedir? Türkiye'deki Dünyü ve Bugünü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 35, sayı. 01, s. 311, Ocak 1980.

bir iç buhran ile beraber yürümesin ve onunla birlikte neticelenmesin. Hiçbir büyük iç hadise bilmiyorum ki, mutlaka dışarı bir hadiseyi davet etmesin"¹¹ sözü bu durumu özetler niteliktedir. Gerçekten de dış politika ile iç politika birbirleriyle bağıntılı oluşan bir süreçtir. Ramazan Gözen de dış politika ile ilgili iki grup tanımlama olduğunu birinci grup tanımın 'politika' ikinci grup tanımın ise 'dış' kavramı üzerinde durduğunu belirtir.¹² Burada önemli olan devletlerin iç politikasını belirlerken güç olarak etkin olması; dış politikasını belirlerken uluslararası konjonktürü ve devletleri iyi okuması gerekliliğidir. Zira dış politika uluslararası ortamda hükümetleri ve toplumları ilgilendiren önemli konulardandır.

Bu önemli konu yani dış politika, tüm faktörleri hesaba katarak oluşturulmaktadır. Sosyolojik, psikolojik, devlet, devlet dışı, uluslararası ortam gibi tüm faktörlerin¹³ düşünülmesiyle oluşan dış politika geçerliliğini ve verimliliğini uzun süre koruyacaktır. Örneğin Orta Doğu ile ilgili bir dış politika üretileceği zaman Orta Doğu siyasetinde etkili olan PKK (Partiya Karkeren Kurdistane-Kürdistan İşçi Partisi), Hamas (İslami Direniş Hareketi), Hizbullah, gibi örgüt ve hareketler de göz önüne alınmalıdır.¹⁴

Ayrıca dış politika oluşturulurken belli bir ortamın varlığına da gereksinim duyulmaktadır. Devletin dış politikasını oluşturduğu ortam dış politikayı etkileyen temel argümanlardandır. Aşağıda bu ortamlar listelenmiştir:¹⁵

1. Genel Ortam

A. Fiziki Çevre (coğrafi/ topografik yapı, denizler, mevki ve jeopolitik, doğal kaynaklar)

¹¹ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Hazırlarken (1933- 1951)*, Editör: Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1945, s. 246.

¹²Ramazan Gözen, "Dış Politika Nedir?", *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004, ss. 3-4.

¹³ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi Ders Notları*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2019, s. 32.

¹⁴ Gencer Özcan, " Dış Politika Analizi", *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, Editör: Evren Balta, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.325.

¹⁵ Faruk Sönmezoglu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 2012, ss. 619-912.

B. Beşeri Çevre (nüfus ve nüfus hareketleri, etnik ve dini farklılaşmalar)

2. İçsel Ortam

A. Sosyo-Politik Yapı (siyasal rejim, kamuoyu)

B. Karar Alma Süreci (karar alma zemini, karar alıcılar)

3. Dışsal Ortam (Uluslararası sistem, güç dengesi, uluslararası hukuk, uluslararası örgütler/kuruluşlar)

Dış politikayı belirleyen temel faktörlerden olan fiziki çevre, bir ülkenin bulunduğu coğrafi ve jeopolitik konumu o ülkenin iç ve dış politikasını etkilediği gibi uluslararası arenadaki rolünü de belirlemektedir. Bunun en belirgin örneği: Türkiye'nin Asya ve Avrupa kıtasında toprakları bulunması nedeniyle belirleyici bir konumda olmasıdır.

Beşeri çevre de devletlerin dış politikasını oluştururken etkilendiği faktörlerdendir. Doğal olmayan, insanların oluşturduğu ortam olan beşeri çevre de dış politika ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu konuya etnik farklılık ile alakalı örnek verilecek olunursa Suriye, İran, Irak ve Türkiye arasında Kürt etnisitesi üzerinden sürekli politikalar üretmesi örneği verilebilir. Nüfus ve nüfus hareketleri de beşeri çevrenin alt dallarındandır. Bu duruma da örnek olarak Halepçe Katliamı'nda Kürt sığınmacılara Türkiye'nin kapılarını açması örneğini verebiliriz. Bu hareket 1991 yılında Türk dış politikasının nüfus hareketinde değişim yarattığı gibi birçok alanda da değişim yaşamasına neden olmuştur.

Devletlerin içsel ortamı, dış politikayı belirlemeye etki eden bir diğer faktördür. Çünkü devletin siyasal rejimi dış politikada belirleyicidir. Zira sosyalizm rejimine sahip bir ülke ile muhafazakar bir ülkenin dış politika kararları aynı olmamaktadır. Hatta kamuoyu da bu rejim ile bağlantılı bir şekilde ilerlemektedir. Bunlara ek olarak içsel ortamın bir diğer unsuru olan dış politikada karar alma süreci; karar alıcılarda karar alınmasını, kararın uygulanması ve en nihayetinde kararın sonuçlarının yaşanması dış politikada karar almaya ilişkin süreçlerdir. Bu süreçte karar alıcının özellikleri (kişilik, inanç) karar alınacak konunun ve içerisinde bulunan

durumun niteliğine göre değişmektedir. Prestijini kaybetmek istemeyen bir liderin davranması gerektiğinden farklı bir politika izlemesi ya da aniden gelişen bir olayda liderin kısıtlı bir zamanda aldığı karar bu duruma örnek olarak verilebilir.

Bunların yanı sıra kişisel ve dinsel çıkarlar da devletin dış politikasında etkili olan değişkenlerdendir. Burada iktidar ailesinin çıkarı devletin çıkarından üstün tutulmaktadır. Bu durum özellikle otoriter ve totaliter rejimlerde varlığını sürdürmektedir.¹⁶

Son olarak devletlerin politika oluştururken dışsal ortama göre hareket etmesi de gerekmektedir. Bu bağlamda uluslararası sistemin, güç dengesinin, uluslararası hukukun, uluslararası örgütler ve kuruluşların dış politikada etkide buldukları gözlemlenmektedir. Buna verilebilecek en temel örnek bir devletin politikasını oluştururken hukuk kurallarına ve uluslararası sistemin koşullarına bağlı kalarak hareket etmesidir. Aksi bir durumun yaşanması durumunda hiç kuşkusuz o devletin meşruluğu tartışma konusu haline gelecektir. Bu bağlamda dış politikanın çok ögeli olması nedeniyle karar alıcılar oldukça dikkatli olmalıdır. Yanlış bir politika o devlet için riskli olabildiği gibi yararlı bir politika o ülkeyi kalkındıracaaktır.

Klasik anlamda politikaların belirleyicileri yukarıda anlatılmıştır. Dış politikanın yürütülmesinde; bu argümanlardan bir ya da birkaçı, bazen de hepsi kullanılmaktadır. Devletler, nasıl ki dış politikalarını oluştururken belirli ortamlardan etkileniyorsa dış politikayı da etkilemek için belirli araçlar kullanmaktadır. Bunların başında diplomasi, propaganda, ekonomik önlemler ve müdahaleler gelmektedir. K. J. Holsti, devletlerin aralarındaki ilişkileri; işbirliği ilişkileri, açıktan yönlendirme ilişkileri, baskı ilişkileri ve güç ilişkileri olarak gruplandırmaktadır. Holsti'ye göre bu ilişkilere bağlı olarak devletler dış politika araçlarını ikna, ödül vaadi, ödülün önceden

¹⁶ Mehmet Gönübol, *Uluslararası Politika İlkeler- Kavramlar- Kurumlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1993, s. 85.

teslimi, cezalandırma tehdidi, şiddete varmayan cezalandırma eylemlerinin hayata geçirilmesi veya güç kullanımı olarak belirlemektedirler.¹⁷

Uluslararası politikada bu araçlar; sözle etkileme araçları, siyasal etkileme araçları, diplomatik etkileme araçları, ekonomik etkileme araçları ve son olarak askeri etkileme araçları olarak gruplandırılmıştır.¹⁸ Bu etkileme araçlarını gerçek manada etkili kullanan devlet dış politikada etkin konumundan hiç kuşkusuz ödün vermeyecektir. Devletler stratejilerini belirledikten sonra bu araçları kullanmaktadırlar. Özetlemek gerekirse devletler ulusal ve uluslararası ortamı gözlemleyip daha sonra dış politika araçlarını kullanarak politikasını inşa etmektedir.

Devletin bu dış politika amacına ulaşması diğer devletler arasında çatışmaya neden olmaktadır. Devletlerin çatışmasının temelinde de ‘ulusal çıkar’ yatmaktadır. Bu nedenle ulusal çıkarını ve bu bağlamda ulus bütünlüğünü düşünen devletler gerektiği zaman çatışmaktan çekinmemektedirler. Zira ulusal çıkar dış politikanın belirleyici unsurlarındandır.¹⁹ Hans Morgenthau’ya göre de ulusal çıkarın en önemli unsuru güçtür. Morgenthau, devletin gücünü oluşturan öğeleri iki ana başlık etrafında toplamıştır:

1) Somut nitelikli unsurlar (coğrafi konum, nüfus ve iş gücü, doğal kaynaklar, endüstriyel ve tarımsal potansiyel, gelişme düzeyi, askeri güç).

2) Soyut nitelikli unsurlar (ulusal moral, diplomasinin kalitesi, hükümetin niteliği).

Frederick H. Hartman da ulusal gücü demografik yapı, coğrafi unsur, ekonomik, tarihi, psikolojik, sosyolojik, organizasyon ve idare, askeri unsur olarak altı

¹⁷ Ertan Efeğil, *Dış Politika Analizi Ders Notları*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2019 , s. 23.

¹⁸ Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1993, ss. 92-93.

¹⁹ İlhan Uzgel, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika*, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.55.

gruba ayırmıştır.²⁰ Burada kastedilen gücün kullanılmasını ve hatta daha sonra gücün azalması ya da artırılmasını sağlayan dış politika amaçlarıdır.

Devletin dış politika amaçları ibaresiyle kastedilen, hükümetlerin belirledikleri politikalar ile uluslararası platformda diğer devletlerin davranışlarının belirlenmesinde etkili olmayı arzulamasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda alınan kararlar önceden planlandığı gibi kimi zaman da herhangi bir plan olmadan alınmaktadır. Mehmet Gönlübol'a göre, dış politikaya dair alınan kararların büyük bir kısmı herhangi bir plana dayanmadan sürece göre alınıp uygulandığını söylemektedir.²¹

Bu amaçları gerçekleştirmek isteyenler için de 'eylem' gerekmektedir. Amaçlar doğrultusunda sadece politikaların belirlenmesi yeterli değildir. Eylemler yani girişimler de etkili olduğu sürece önem arz etmektedir. Örneğin uluslararası bir platformda yapılan konferansı kendi fikrini empoze etmek veyahut uygulatmak amacıyla terk etmek eylemi, karşı tarafa bu eylemi gerçekleştiren devleti güç unsuru olarak göstermediği sürece yapılmasının bir önemi yoktur. Zira etki, devlete bir şeyi yaptırma ya da yaptırmama bağlamında sonuçlar doğurma odaklıdır.

2.2. Türk Dış Politikasını Etkileyen Temel Ögeler

Türk dış politikasının inşası belirli ögelerin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Baskın Oran, Türk dış politikasını etkileyen temel ögeleri, Türkiye'nin çok yönlü bağlantı ve kültürel boyutlara sahip olması nedeniyle Kültürel Boyut (Asya, Orta Doğu/İslam, Batı), geçmişinin Osmanlıya dayanması nedeniyle Tarihsel Boyut, Türkiye'nin coğrafi konumu, bölgesel güvenlik çemberleri ve Türkiye'den geçen dünya güç eksenleri bulunması nedeniyle Stratejik Boyut ve son olarak İç Yapısal Boyut olarak dört ana grup altında incelemiştir.

²⁰ Erol Mütercimler, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye- Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1993, s.23.

²¹ Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler- Kavramlar- Kurumlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1993, s. 84.

Tablo 1: Türk Dış Politikasını Etkileyen Temel Ögeler

Bu tablo yazar tarafından Baskın Oran'ın çalışmasına istinaden hazırlanmıştır.

Kaynak: Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği" Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1:1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, ss.20-29.

Dış politikayı yukarıdaki boyutlar ışığında oluştururken iyi analizlerde bulunmak gerekmektedir. Karar vericinin yönetim kavramına uygun hareket edip aynı zamanda oluşturulan dış politikanın iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Fulya Ereker, dış politika analizini şu sözler ile tanımlamıştır:²²

"Dış politika analizi (foreign policy analysis), Uluslararası İlişkiler disiplininin bir alt dalı olarak, dış politikanın kaynakları ile dış politikanın

²² Fulya Ereker, *Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 8.

tasarlandığı, kararlaştırıldığı ve uygulandığı süreçleri açıklama girişimleri sonucu ortaya çıkmış bir çözümleme düzeyidir (level of analysis).dir”

Halihazırda dış politika ile uluslararası sisteme ve diğer devletlere yönelik davranış ve tutumlar gerçekleştirilmektedir. Bu tutum ve davranışları gerçekleştirmesinin belirli amaçları vardır. Bu amaçların en başında daha önce de zikredildiği gibi devletlerin var olma ve varlıklarını devamlı kılma amacı bulunmaktadır. Var olma amacına ek olarak devletlerin güvenliğini sağlama, uluslararası arenada güçlü ve bağlayıcı devlet statüsünde olma gibi istekleri gelmektedir. Dış politika amaçlarını genel olarak sıralamamız gerekirse a) var olmaya ilişkin kavramlar, b) güvenlik- prestij yelpazesi üzerindeki kavramlar (güvenlik, hayati çıkarlar, prestijdir), c) uzun dönemli jeopolitik ve ideolojik amaçlar, d) statükocu ve emperyalist yaklaşımlar olarak sıralayabiliriz.²³

Bu amaçların gerçekleşmesi için devletlerin gücünün de etkin olması gerekmektedir. Ahmet Davutoğlu gücü $G=(SV+PV) \times (SZ \times SP \times Sİ)$ şeklinde formüle etmektedir. Bu formülde SV, sabit verileri (t-tarih, c-coğrafya, n-nüfus, k-kültür); PV, potansiyel verileri (ek-ekonomik kapasite, tk-teknolojik kapasite, ak-askeri kapasite); SZ, stratejik zihniyet; SP, stratejik planlamaya Sİ ise siyasi irade anlamına gelmektedir. $G=(SV+PV) \times (SZ \times SP \times Sİ)$ formülünün açılımı ise $SV=T+C+K$ ve $PV=ek+tk+ak$ olduğundan dolayı $G=((t+c+n+k)+(ek+tk+ak)) \times (SZ \times SP \times Sİ)$ ‘dir.²⁴

Devlet, sabit verilerini (tarih, coğrafya, nüfus, kültür) avantaj haline getirip potansiyel verilerini de (ekonomik kapasite, teknolojik kapasite, askeri kapasite) etkin ve verimli kullanarak gücünü artırabilmektedir. Keza devlet stratejik zihniyet, stratejik planlama ve siyasi irade gücünü kullanarak da güç unsurunu kuvvetlendirerek politikalarını oluşturmaktadır.

²³ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 2012, ss. 365-380.

²⁴ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 17.

Eski diplomatlardan Kamran İnan da dış politika faktörlerini vatan, komşular, rejim şekli, ekonomik menfaat ve ilişkiler, milli dayanışma, birlik ve beraberlik olarak beşe ayırmıştır. Vatan, coğrafya'nın stratejik önemini; komşular, dış politika ilişkilerinin seyrini; rejim şekli, siyasi durumun dış politikadaki etkisini; ekonomik menfaat ve ilişkiler, bağımsızlık gücünü; milli dayanışma, birlik ve beraberliğin toplumun iç ilişkilerinin güçlü olmasının dış politikasını da etkileyeceğini belirtmektedir.²⁵ Tüm bu faktörlerin güçlü olması hiç kuşkusuz politikayı da güçlendirecektir.

2.3. Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri

Her devlet dış politikasını oluştururken belirli ilkeler ışığında hareket etmektedir. Türk dış politikasında Statükoculuk ve Batıcılık olmak üzere iki temel ilke bulunmaktadır. Türkiye, bazı dönemlerde bu ilkeler ve uluslararası sistemi göz önünde bulundurarak politikasını oluşturmuştur. 1923 yılından günümüze değin uygulanan bu ilkeler oldukça önemli olup bahsi geçen dönem içerisinde de kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada bu ilkelere söz edilecektir. Ayrıca bu çalışmada 1980'lerden sonra, özellikle Turgut Özal'ın liderliği döneminde; aktif dış politika ilkesi, dönemin belirleyici ilkesi olduğundan dolayı aktif dış politika ilkesinden de bahsedilmiştir.

2.3.1. Statükoculuk

Kurulu düzen anlamına gelen Statüko (status quo), var olan durumu muhafaza etme ve sürdürme anlamına gelmektedir. Bu muhafaza etme ve sürdürme durumu meşruiyet taşımaktadır. Çünkü statükoculuk kendini destekleyen, kendi özelliklerini içinde barındıran bir ilkedir. Devletler arası güç mücadelesini statüko politikası, emperyalizm politikası ve prestij politikası olarak üçe ayıran Hans J. Morgenthau, statükocu devleti 'gücü koruyan devlet' olarak tanımlar. Gerçekten de statükocu devletler gücü koruma odaklı politikalar yürütme eğilimi içerisindedirler. Statükoculuğu yani antirevizyonizmi anlamak için revizyonizmi bilmek

²⁵ Kamran İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, ss.15-30.

gerekmektedir. Revizyonizm, statükoyu değiştirmek istemek ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesine neden olan antlaşmalara karşı çıkmak demektir. Aslında Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde revizyonizm sayesinde kurulmuştur. Montrö Sözleşmesi, Hatay'ın alınması, Kore'ye, Bosna'ya ve Somali'ye asker gönderilmesi, Kıbrıs çıkartması, İran ve Kuzey Irak'a girilmesi Türkiye'nin revizyonist hareketlerinden olsa da Türkiye bunları yaparken kanunlara uymuştur. Zaten devlet, topraklarını statükoculuğa uygun bir şekilde korursa moral ve hukuki bağlamda saldırılara neden olmaması ve var olan gücün korunmasından dolayı herhangi bir zorluk yaşamayacaktır.²⁶ Bu olaylarda ve gelecekte dikkat edilecek politika, var olan sınırları ve dengeleri sürdürmektir. Ayrıca genelde savaşlardan sonra kullanılan statükoculuğa karşı revizyonist politikalarının aksine yatıştırma, alışveriş ya da bağdaştırma politikaları izlenmektedir.

Statüko tıpkı revizyonizm gibi 1915 Viyana Kongresi'nden sonra yaygın olarak kullanılmıştır.²⁷ Türkiye'de de 1931'de Mustafa Kemal Atatürk seçim dolayısıyla yayınladığı beyannamede “*Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz*” sözü ile ilk defa statükodan bahsetmiştir. Daha sonra Cumhuriyet'in kurulmasının 10. yıl dönümünde Amerikan Başkanı Rossevelt'in gönderdiği kutlama mesajında yazdığı “*Türkiye Cumhuriyetinin en esaslı umdelerinden biri olan 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulh' gayesi, insaniyetin ve medeniyetin refah ve terakkisinde en esaslı amil olsa gerekir...*”²⁸ sözleriyle bu ilke uluslararası arenada daha görünür hale gelmiştir.

Batı'nın başat güç olması nedeniyle statükocu politika batıcı politika ile iz düşümlü gitmiştir. 1923-1939, 1939-1945 ve 1960-1980 dönemlerinde statükoyu korumak kolay iken Bağdat Paktı tutumu nedeniyle Adnan Menderes ve Körfez Savaşına yaklaşımı nedeniyle de Turgut Özal döneminde statükoyu yani mevcut dengeyi sürdürmede sapmalar yaşanmıştır. Sapmanın yaşandığı bu dönemde görel

²⁶ Hans Morgenthau, Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi Cilt 1, Çeviren: Baskın Oran, Ünsal Oskay, Siyasi Bilimler Türk Derneği Yayınları, Ankara 1970, s. 116.

²⁷ Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler- Kavramlar- Kurumlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1993, s. 323.

²⁸ Hamza Eroğlu, “Yurtta Sulh Cihanda Sulh”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ankara 1985, s.439.

özerklik azalmışken 1923-1939, 1939-1945 ve 1960-1980 dönemlerinde ise statükoyu korumak kolay bir hale gelmiştir. Aslında statükonun varlığı oldukça eskiye, Osmanlı Devleti'ne dayanmaktadır. Zaten Osmanlı'nın gücünü kaybettikten sonra uzun bir süre varlığını sürdürmesinin temelinde de statükoculuk yatmaktadır.²⁹

Uluslararası sistemde 1990 yılından sonraki siyasal konjonktür gereği bazı devletler statükoculuktan kopma eğilimi göstermiştir. Türkiye ise dış politikaya yönelik dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Dışişleri Bakanlığı'ndan farklı yaklaşımlarına şahit olmuştur. Dışişleri Bakanlığı, Özal'ın aksine eski düzenin bozulduğunu düşündüğünden SSCB'nin dağılmasının ardından oluşan yeni dünya düzenine oldukça temkinli yaklaşırsa da oluşan bu düzene uygun biçimde hareket etmiştir. Özal ise *“Zor bir iştir. Çünkü insanlar, genellikle statükonun muhafaza edilmesinin yanındadırlar. Neden? diye soracak olursanız, çoğu kimse risk almak istemez. Değişim bir rızayla beraber gelir. Değişim yapmak isterseniz, muhakkak bir risk almak mecburiyetindediniz...”*³⁰ ifadeleri ile köklü bir değişim isteğinde olduğunu belirtip 1980'li ve 1990'lı yıllarda değişimler gerçekleştirmiştir.

2.3.2. Batıcılık

Batıcılık Türkiye'nin geçmişten beri süregelen bir dış politika ilkesidir. Oral Sander, 'Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri' adlı çalışmasında *“Bir Cumhuriyet olarak 60 yıllık bağımsız varlığında Türkiye'nin izlediği dış politikanın temel bir özelliği vardır: Batı'ya yönelik olması.”*³¹ sözleri ile Türk dış politikasında batıcılığın büyük bir yer kapladığını vurgulamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluşunun 98. yılını yaşadığımız bu günde de durum değişmemiştir.

²⁹Baskın Oran, “Türk Dış Politikasının Teoriği ve Pratiği”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1:1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.23.

³⁰Ethem Ruhi Fırlalı, “Değişimci Özal ve Değişim Sürecinde İslam”, *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Editör: İhsan Sezai, 20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

³¹ Oral Sander, “Türkiye'nin Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri” , *SBF Dergisi, Ankara Üniversitesi*, Cilt 37, Sayı 3-4, 1982, s.110.

Siyasi anlamda Batı, Avrupa ve Kuzey Amerika'yı kapsarken; batıcılık, batıcı olma durumunu nitelendirmektedir. Cumhuriyet'in ilanından günümüze gelinceye kadar değişen bu kavramı Baskın Oran, "*Batı; altyapı açısından kapitalizme; üst yapı açısından da iman yerine insan aklının üstünlüğüne dayanan bir uygarlık biçimidir. Yani Batı, bir coğrafi alan değildir.*"³² ifadesi ile açıklamıştır. Bu batıcılığın Türkiye Cumhuriyetine yerleşmesi için öncelikle Batı'yla varolan tarihsel düşmanlığı bertaraf edip modern bir ulus devlet yaratmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik ilkesinin temelleri de atılmıştır.³³

Batıcılığın tarihsel, ideolojik, toplumsal, kültürel, aydınlar ve önder boyutu bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin az gelişmiş ülke milliyetçiliğinde batıcılık ile özdeşleşmesi Türkiye'de batıcılığın var olmasının diğer nedenlerindedir.³⁴ Batıcı politikanın Türkiye'de var olmasının bir başka nedeni de kimlik ile alakalıdır. Zira Türkiye Cumhuriyeti, Kemalizm doğrultusunda Kürt, İslamcı ve Komünistler ile mücadele içine girmiş, kimlik bağlamında da Türkiye'nin dış politikasını şekillendirmiştir.³⁵ Geçmişte böyle şekillenen dış politika daha sonra da devamlılığını korumuştur. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti gerek anayasası ile gerek kanunları ile kimlik politikasını inşa etmiştir. Bu inşa batıcılık ilkesine de tezahür etmiştir. Ulusal kimliğin yaratılmasının yanı sıra Avrupa modernleşmesine uygun bağımsız Türk ulusunu yaratmak amaçlanmıştır. Burada modernleşmeden kasıt, eskilerin tabiri ile batının geleneğini değil de ilmi ve bilimini almaktır. Sander Türkiye'nin batıcılık politikasını "*...moleküler ve yapısal benzerliğinin bulunduğu Avrupa ülkeleriyle uyumlu bir biçimde doğan ve böyle yaşamak isteyen bir ulus*" olarak tanımlamıştır.³⁶

³² Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının Teoriği ve Pratiği", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1:1919-1980*, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.49.

³³ Şaban H. Çalış, "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Editörler: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen, Liberte Yayınları, Ankara 2001, s. 25.

³⁴ Bknz: Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1:1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.51; Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri Ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar", *SBF Dergisi*, Ankara Üniversitesi, Cilt 51 Sayı 1, Ankara 1996, ss.353-354.

³⁵ Ali Balcı, "Atatürk Dönemi Dış Politikası (1922-1938)", *Türk Dış Politikası İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Etkileşim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2015, ss.28-29.

³⁶ Oral Sander, "Türkiye'nin Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", *SBF Dergisi*, Ankara Üniversitesi, Cilt 37, Sayı 3-4, 1982, s.108.

Avrupa ülkeleriyle uyumlu yaşamak konusunda Türkiye'nin NATO'ya (*North Atlantic Treaty Organization*) katılımı ile Avrupa Birliği üyeliği ve son olarak Avrupa Birliğine uyum süreci örnek teşkil etmektedir.

Türkiye siyasal rejimini de bu ilkeye göre düzenleyip stratejik kararlarını almıştır. Türk dış politikasında var olan bu ilkeler bir arada kullanılabilirdi için hatta ilkelerin birbiriyle özdeşleşmesi ve bütüncül olması nedeniyle siyasal rejimin tamamının Batıcılık etkisinde olduğu söylenemez. Zaten bir devletin rejiminin tek bir politika çevresinde oluşturulması da söz konusu değildir.

2.3.3. Aktif Dış Politika

Aktif dış politika, olayları etkiliyen nitelikte ve oluşturulan politikaların uluslararası ortamda süregelen olaylara uygun olmasıdır. Burada aktiflikten kastedilen, oluşturulan politikanın neticesinde ülkenin güç kazanmasıdır. Kemal Kirişçioğlu da aktif dış politikayı "*bir ülkenin bir konuyu uluslararası gündeme getirmek için harcanan çabalara doğrudan katılması*"³⁷ olarak tanımlar.

Aktif dış politikayı batıcılık ve statükoculuktan ayıran dış politikada ülkeyi askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda inisiyatif ve risk alabilen bir seviyeye taşıyacak perspektiften hareket etmesindedir.

Aktif politikalarda;

-Bölgesel ve uluslararası alanda güçlü olmak için ittifak ilişkileri güçlendirilmeye çalışılır.

-Tek yönlü bir dış politikanın aksine, Doğu ve Batı ile güçlü bağlar kurmak önemsenir.

-Uluslararası konjunktüre ve değişen dünya şartlarına uyumlu bir şekilde ilerlenmeye çalışılır.

³⁷ Kemal Kirişçioğlu, "Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Editör: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul 1988, s. 395.

-Dış politikanın karar alma süreçlerinde fayda önemsenir.

-Girişimci ve risk alan bir politika anlayışı hakimdir.

-Caydırıcılık gücüne sahiptir, güçlü olmak esastır.

-Ekonomik olarak güçlü olmak için ekonomik sınırların ortadan kalkması amacıyla ekonomik işbirliği ve ekonomik bütünleşme yoluna gidilir.

-Diplomatik ve askeri roller daha çok üstlenilir.

-Güç unsurları daha çok kullanılır.

2.4. 1980-1993 Yılları Arasında Türkiye ve Uluslararası Ortam

1970’li yılların sonunda Türkiye’de yaşanan ideolojik çatışmalar, mezhep çatışmaları, sıkıntıların varlığının yanı sıra öğrenci hareketlerinin yükseldiği bu dönemde solcu ve bazı ülkücü gençlerin sıkıntı yaşadığı bir dönem olmuştur. Yine bu dönemde Kürt hareketinin Türk ulusundan ayrılarak silahlı bir evreye geçtiği bir dönem yaşanmıştır. Daha sonra Türkiye’de yaşanan askeri darbe ve sıkı yönetim sonrası Türk dış politikasında güvenlik konusu daha da önem kazanmıştır. Darbe sonucu da 650.000 kişi tutuklanmış, bu kişilerin 570’i idam cezasına çarptırılmıştır.³⁸ Darbe Türkiye için kırılma noktası olduğundan dolayı aşağıdaki ayrıca incelenmiştir.

1982 yılında kabul edilen yeni anayasadan bir sene sonra yapılan seçimlerde Turgut Özal’ın Anavatan Partisi’nin iktidara gelmesiyle güvenlik ve savunma konularına yönelik söylem ve politikalar artmıştır. Turgut Özal’ın ilk başbakanlığı dönemi (1983-1987) ve ikinci başbakanlık dönemi (1987-1989) birbirinden siyaseten farklı olsa da Özal, genel olarak dış politikayı etkileme çabası içindedir. Bu çabasını Cumhurbaşkanı olduğu dönemde de devam ettirmiştir.

³⁸ Hasan Kösebalaban, *Türk Dış Politikası İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme*, Çeviren: Hüsamettin İnaç, Bingbang Yayınları, Ankara 2004, s. 223.

Turgut Özal, başlarda Dışişleri Bakanlığı'nın hukuki yetki alanlarını sınırlama eğilimi içinde olup daha sonra ekonomi odaklı bir dış politikayı benimseyerek bu doğrultuda hareket etmiştir. Yine bu dönemde Özal'ın gerek aldığı eğitim gerekse 1967 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nda ekonomiye dair politikalar yürütmesi bu dönemin neo-liberal ekonomi ile donatılmasına neden olmuştur. İktisadi kalkınmanın önemine her fırsatta vurgu yapan Özal, serbest piyasa ekonomisi ile bölgesel ve uluslararası sistemde Türkiye'nin askeri darbe ile aldığı izleri silmeye çalışmıştır.

Cengiz Çandar, Özal'ın Türkiye'yi bir sonraki yüzyıla taşımış olduğunu³⁹ beyan etse de Şükrü Sina Gürel, Özal'ın 12 Eylül darbesi döneminde de ekonomiden sorumlu Başbakan yardımcısı 1983'de de başbakan olmasına rağmen ekonomide istenen gelişimi sağlayamadığını belirtmiştir.⁴⁰

1983 yılı sonrasında Orta Doğu ve Arap ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkilerin artırılması hedeflenmiş olup 1987 yılında da Avrupa Topluluğu'na üye olmak için başvuru yapılmıştır. Bu Türkiye'nin 1980'li yıllarda Doğu ve Batı ile bütünleşmeye çalıştığının göstergesidir. Özal, Doğu ve Batı ile bütünleşmeyi aktif dış politikanın gereği olarak görmüştür. Ayrıca ekonominin devletler arası ilişkiyi etkilediği düşüncesinde olan Özal, Avrupa Birliği ile ilişkileri iyi tutarken Orta Asya, Balkanlar, Yakın Doğu ile de sıkı ilişkiler kurması gerektiğini düşünmüştür. Doğu-Batı ve Kuzey-Güney eksenlerinde Türkiye'nin kilit konumunun değerlendirilmesi fikrinde olan Özal, bu konuya verdiği önemi “ *21. Yüzyıl, Türkiye'nin ve Türkler'in yüzyılı olmalıdır*” sözü ile belirtmiştir.⁴¹

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllarda belirli bir seviyede büyüme yaşamış olsa da sanayi ve hizmet yatırımları azalmış, dış borçlanmalar artmıştır. Ekonominin dönüşüme uğraması kent ve köylerdeki yapıya da etki etmiştir. Ekonomide

³⁹ Cengiz Çandar, “Turgut Özal Twenty Years After: The Man and the Politician”, *Insight Turkey*, Cilt 15, Sayı 2, 2013, s. 27.

⁴⁰ Şükrü Sina Gürel ile 30 Ağustos 2021 tarihinde yapılan mülakat.

⁴¹ Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, s.84.

dalgalanmaların yaşandığı bu dönemde dışa bağımlı ve açık bir ekonomi politikası izlenmeye başlanmış, akabinde de yeni bir ekonomik istikrar programına dayanan ve Türkiye'nin dışa açılmasına aracı olan 24 Ocak İstikrar Kararları alınmıştır.⁴² Bu bağlamda özelleştirmeler artmış, devalüasyon yapılarak Türk malları dış piyasada ucuzlatılmış, ihracat teşviği uygulanmış ve neo-liberal politikalar Türkiye'de uygulanmak istenmiştir. Neo-liberal politikaları Türkiye'de uygulamaya çalışan Özal, bu konuda başarılı olamamıştır. Zira ekonomik istikrar ve kalkınma gerçekleşmemiş, en önemlisi de Özal'ın dışarıdan görüp Türkiye'ye uyarlamaya çalıştığı politikalar işlevsel olmamıştır. Gerçekten de ABD'de Roger Garaudy'un neo-liberal politikaları Turgut Özal'ın neo-liberal politikalarından tamamen farklıdır.

Ekonomiyi canlandırmak amacıyla da Orta Doğu ile ticaret alanında ilişkiler yoğunlaşmıştır. İkili ilişkilerin iyi tutulmasının bir diğer nedeni ise Türkiye ile Avrupa arasında iyi ilişkiler kurulamadığından Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelmesinin kaçınılmaz olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönelim ikili ticaret, petrol, müteahhitlik hizmetleri ve Türk işçiler üzerinden gerçekleşmiş olup serbest ticaret ve ithalata yönelik bir ekonomi yürütülmüştür.

Sorunların baş gösterdiği 1980-1990'lı yıllarda Türkiye ayrıca ticarete yoğunlaşmıştır. Özellikle de Orta Doğu ile ticaretine hız vermiştir. Bunun en önemli nedeni İran-Irak Savaşı'nda izlediği tarafsızlık politikasıdır. Tarafsız duruşu nedeniyle iki ülke ekonomik yönden ilişkileri sürdürmüştür. Zaten bu dönemin de dış borçların yoğun olduğu bir dönem olması nedeniyle yapılan ekonomik ittifaklar önemlidir.

Yine bu dönemde Türkiye'ye Bulgaristan'dan Türk, Kuzey Irak'tan Kürt göçü gerçekleşmiş olup Türkiye uzunca bir süre politikalarını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda güçlü kalma isteğinde olup aynı zamanda dışarıdan gelebilecek olan zararı bertaraf etmek için uğraşan Türkiye, bu bağlamda uluslararası konjonktüre uyumlu bir şekilde hareket etmiştir. Ayrıca bu dönemde sadece Bulgaristan ve Kuzey Irak ile sorunlar olmamış, Türk-Yunan

⁴² Detaylı Bilgi İçin Bknz: Şinasi Öztürk, Fethi Nas, Ergün İçöz, "24 Ocak Kararları, Neo-liberal Politikalar Ve Türkiye Tarımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Denizli 2008.

ilişkilerinde hava sahası ihlalleri, kıta sahanlığı gibi konularının gündemde olduğu sert bir dönem yaşanmıştır. Keza 1974-1983 yılları arasında da Türkiye-Kıbrıs sorunu bağlamında Türk-Yunan ilişkileri zedelenmiştir.

Bu dönemde uluslararası arenada yaşanan sorunlar da Türkiye'nin dış politikasını etkilemiştir. Soğuk Savaşın bitişi, petrol bunalımı ve ABD'nin petrol üstünlüğü, Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgali, İran-İrak Savaşı, İran İslam Devrimi, Irak'ın Kuveyt İşgali, Körfez İşgali gibi olaylar tüm ülkelerin politikalarını etkilediği gibi Türkiye'yi de etkilemiştir. Bu etkilenme Türkiye'nin aktif ilişkiler sürdürme yolunda adımlar atmasına, politikasını da bu doğrultuda şekillendirmesine neden olmuştur. Türkiye bu dönemde sadece çevresinde yaşanan olaylardan etkilenen edilgen bir ülke olmayıp yürüttüğü politikalar ile uluslararası ortamda etkili bir ülke olmuştur. Bulunduğu jeopolitik konumu, sulak alanının olması bu etkililiği artıran unsurlara örnektir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında da Türkiye'nin dış politikasını oluştururken bu unsurları hesaba kattığı vurgulanacaktır.

İki Almanya'nın birleşmesi, akabinde Avrupa Birliği'nin önem kazanması ve 1989'da Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile Soğuk Savaşın sona erdiği, askeri ve siyasi alanda iki kutuplu düzenin meydana geldiği bu dönemde, ABD başat güç olarak uluslararası sistemi ve Batı'nın düzenini de etkilemiştir. Şenol Kantarcı, Soğuk Savaş sonrası yeni uluslararası sistemin yavaş yavaş çok kutuplu bir hal alması nedeniyle "*Koalisyonlar Dönemi*"⁴³ olarak nitelendirmiştir.

Soğuk Savaş'ın bitişinin ardından başlardaki tek kutupluluk yavaş yavaş ikiden fazla güçlü devletin yer aldığı çok kutupluluk haline gelmiştir. Bu çok kutupluluk kimi zaman istikrarsızlık ve çatışmayı da beraberinde getirmiştir. Çünkü devletlerin süper güç olma ideali ve statükoyu koruma istekleri beraberinde çatışma ve savaşları meydana getirmiştir. Çok kutupluluğun bir diğer neticesi olarak da

⁴³ Detaylı Bilgi İçin Bknz: Şenol Kantarcı, "Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı "Koalisyonlar Dönemi mi?", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16.

devletler birbirlerine bağımlı hale gelmiştir. Bu bağımlılık kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz sonuçlara sebebiyet vermiştir.

Soğuk Savaş'ın bitimi Türkiye için olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Aşağıda sıralanan bu sonuçlar Türkiye'nin Soğuk Savaş'tan ne kadar etkilendiğinin en önemli delillerindendir:⁴⁴

- Soğuk Savaş sonrası milliyetçiliğin ön plana çıkması, azınlıklar sorunu, sınır anlaşmazlıkları, sosyal ve ekonomik sorunlar, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılması sonucunda yaratılan yeni devletlerin devletleşme süreçlerini tamamlamamış olmaları Türkiye'yi derinden etkilemiştir. Çünkü Türkiye bu sorunlara alışık olmamakla birlikte duyarsız da kalmamıştır.

- Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Sovyet tehdidi için kurulan NATO'nun işlevi sorgulanmış olup NATO'nun Avrupa güvenliği için gerekli olup olmadığı gündeme gelmiştir. NATO'nun yeni tehdit alanlarına göre politikalarını şekillendirmesi de Türkiye için sorun teşkil etmiştir.

- Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından oluşan gerginlikler Türkiye'yi sıkıntılı bir sürece sokmuştur. Ayrıca Soğuk Savaş'ın bitmesinin ertesinde Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan ilişkisi de sekteye uğramıştır. Çünkü Soğuk Savaşın bitişi ile Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine olumlu bir yaklaşım sergilenmemiştir.

- Soğuk Savaş sonrasında insan hakları önem kazanmış olup darbe ve askeri müdahale geçmişi olan Türkiye, Batı tarafından baskıya uğramıştır.

- Soğuk savaş ertesindeki yeni dünya düzeninin getirdiği güç dengesi Türkiye açısından güvenlik anlamında riskler taşımıştır. Olabilecek çatışmalarda Türkiye'nin

⁴⁴ Abdülkadir Baharççek, "Soğuk Savaş'ın Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004, ss. 68-73.

riskli bölgede yer alması ve Batı'nın bu risk ile pek de alakadar olmaması Soğuk Savaşın bitişinin bir diğer olumsuz sonucudur.

Soğuk Savaş'ın bitişinin olumlu yanlarına değinecek olursak:

- Soğuk Savaş'ın bitimi ile ideolojik temele dayalı mücadele sona ermiş, silahlanma yarışı azalmış, askeri güç yerini yavaş yavaş ekonomik güce bırakmıştır.

- Türkiye'nin bölgesel bir güç olacağı ve uluslararası ortamın varlığı yine Soğuk Savaş'ın bitişini ile gerçekleşmiştir.

- Sovyetler Birliği'nin dağılması ile altı yeni Türk Devleti'nin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) bağımsızlıklarını kazanmaları sağlanmıştır.

- Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık kazanması ile Türkiye bölgedeki etkinliğini artırmış ve enerji kaynaklarının dünya pazarına aktarılmasında etkin bir rol oynamıştır.

Soğuk Savaşın bitmesiyle yukarıda da bahsedildiği üzere değişim süreci yaşayan Türkiye, daha önce de Türkiye'yi etkileyen PKK'nin faaliyetlerini artırması ile de bu dönemde karşılaşmış, ülkenin güneydoğusunda yaşayan Kürtler'in PKK ile işbirliği yapmaması adına mücadele etmiştir. Yine 1980 – 1990 döneminde Türkiye Arap devletleri ve İsrail ile olumlu ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Özellikle Arap Devletleri ile olan ilişkisinde İsrail belirleyici olmuştur. İsrail- Filistin meselesinin gündemde olduğu bu dönemde Türkiye İsrail'in yanında yer almış olsa da İsrail ile denge politikası yürütmüştür. Sadece İsrail ile değil Arap devletleri ile de dengeyi korumaya çalışan Türkiye, o dönem ilişkileri güçlendirecek atılımlar gerçekleştirmiştir. Örneğin daha önce İslam Konferansı Örgütü toplantılarına üst düzey bir katılım sağlamayan Türkiye 1981 yılında başbakanlık düzeyinde katılmıştır. Daha sonraki süreçte de Arap Devletleri ve İsrail ile siyasi, ekonomik temaslar gerçekleştirmiştir.

Bu süreçte siyasi lider olarak Turgut Özal anılsa da 1980- 1993 yıllarında da aktif olarak siyasette bulunan Süleyman Demirel'in de döneme etkisi oldukça fazladır. Keza 17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefat etmesinin ardından Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanlığına gelmesi Türkiye'ye farklı bir soluk kazandırmıştır. Ayrıca dönem sadece Özal, Evren, Demirel ile sınırlı kalmayıp birçok siyasi liderin etkisinin olduğu bir dönemdir. Bu nedenle bu dönemde politikada siyasi liderin belirleyici etkisinin fazla olduğu bir dönem olmuştur.

2.5 Dönemin Kırılma Noktası: 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi

1971 yılında ordu tarafından muhtıra verilmesi, 1973 yılında yaşanan petrol krizi, 1974 yılında yapılan Kıbrıs Barış Harekâtı, 1977 yılında yapılan genel seçimler, 1979 yılında yaşanan ikinci petrol krizi ve 24 Ocak 1980 günü alınan ekonomik istikrar kararları darbenin olmasına neden olan önemli olaylardandır. 12 Eylül 1980 tarihinden önce Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkenin durumunu birçok kez dile getirmiştir. 27 Aralık 1979 tarihinde de Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e uyarı mektubu göndermiş, Başbakan Demirel ve azınlık hükümeti uyarılmıştır.⁴⁵

Demirel ise şu sözler ile mektubun kendisine yazılmış olamayacağını belirtmiştir:⁴⁶

“35 günlük bir hükümetiz. Hükümet bugünkü şeylerin sebebi olsa veya iddia edilse anlarım. Biz 14 Ekim seçimlerinden sonra güvenoyu alıp işe başlamışız. Türkiye'nin bugünkü durumundan biz sorumlu değiliz ki..”

Evren ise anılarını not ettiği defterde 3 Ocak Perşembe günü aşağıda yer alan notları alarak mektubu veriş amacını açıklamıştır:⁴⁷

⁴⁵ Musa Erdem Solak, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Ekonomik Yapıya Etkileri; 27 Mayıs 1960- 27 Nisan 2007 Dönemi*, (Nevşehir Hacıbektâş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2019, ss.75-86.

⁴⁶ Mehmet Ali Birand, *12 Eylül Saat: 04.00*, Karacan Yayınları, İstanbul 1985, s. 158.

⁴⁷ Mehmet Ali Birand, a.g.e., s. 154.

“17.00’de Cumhurbaşkanı’na normal haftalık ziyaretimi yaptım. Demirel’in, mektubu alınca çok üzüldüğünü söyledi ve ayrılmayı düşünüyor, dedi. Ben de, bunu hükümet deşışsin diye vermedik, bir kriz yaratılsın diye vermedik. Be-tahsis bu hükümete vermedik. Hükümet dahil bütün partilerin, anayasal kuruluşların dikkatini çektik, dedim”

Aynı dönem içerisinde ülkenin iyi yönetilmediğı istikrarın da yalnızca askerlerin müdahalesi ile gerçekleşeceğı söylemleri artmıştır. Türkiye’de ordu ile hükümet arasındaki fikir ayrılığı, ayrılıkçı hareketlerin hüküm sürmesi (Kahramanmaraş olayları, Çorum olayı, Abdi İpekçi’nin öldürülmesi...), terör olaylarının yaşanması, Kürt hareketinin artarak devam etmesi gibi olayların varlığı ülkeyi toplumsal ve siyasi huzursuzluğa sokmuştur.

Kenan Evren, artık başka mektup vermeyeceklerini belirtmiş olup Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) de 12 Eylül 1980 günü, TSK İç Hizmet Kanunu’nun kendisine yetki verdiğini öne sürerek yönetime el koymuştur. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun’dan oluşan Milli Güvenlik Konseyi kurulmuş ve 27 Ekim 1980’de çıkardığı 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun’u dayanak göstererek varlığını meşrulaştırmaya çalışmıştır.⁴⁸

Milli Güvenlik Konseyi de 1 numaralı bildirme ile ülke yönetimine el koyma, sıkıyönetim ilan etme, parlemonto ve hükümeti feshetme, yurt dışına çıkışları yasaklama, sokağına çıkma yasağı, sıkıyönetim askeri mahkemelerini kurma gibi gibi birçok karar almıştır. Kenan Evren “*Girişilen harekâtın amacı; ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliğı sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır.*”⁴⁹ sözleri ile

⁴⁸ Osman Metin Öztürk, *Ordu ve Politika*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000, s.86.

⁴⁹ Tüm Bildiriler İçin Bknz: Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, Cilt 1, 1. Birleşim, 19 Eylül 1980.

Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı sıfatıyla harekâtın gerekçesini açıklamıştır. Evren bu açıklamayı 12 Eylül 1980 sabahı Türkiye Radyoları'nda yaparak Türkiye'yi yeni bir döneme sokmuştur.

12 Eylül 1980 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan maddeler ile de darbe geçerlilik kazanmıştır. Evren bildirgelerde açıklanan konuları yinelemiş ve ülke yönetimine bütünüyle el koyduğunu şu sözler ile belirtmiştir:⁵⁰

“Sevgili Vatandaşlarım;

İşte bütün bunlar ve buna benzer sayılabilecek ve hepiniz tarafından yakinen bilinen daha birçok sebeplerden dolayı Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır. Bugünden itibaren yeni hükümet ve yasama organı kuruluncaya kadar muvakkat bir zaman için yasama ve yürütme yetkileri benim başkanlığında, Kara, Deniz, Hava Kuvveti Komutanı ile Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan Millî Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacaktır.”

Milli Güvenlik Konseyi'nin 7 numaralı bildirisi ile de siyasi parti ve sendika faaliyetleri yasaklanmış, yasaklanan bu kuruluşların yöneticileri Türk Silahlı Kuvvetlerinin güvencesi altına alınmıştır. Türk Hava Kurumu, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu hariç diğer tüm derneklerin faaliyetleri, spor faaliyetleri durdurulmuştur. Ayrıca bankaların faaliyetleri ikinci bir emre kadar durdurulmuş, güvenlikleri sıkıyönetim ve garnizon komutanlıklarına bırakılmıştır. Milli Güvenlik Konseyi'nin 8 numaralı bildirisi ile Türk Silahlı Kuvvetlerinde, devlet dairelerinde, belediyeler ve KİT'lerde, özerk devlet kuruluşlarında çalışan tüm memur, sözleşmeli ve ücretli personelin istifa, ayrılma gibi işlemleri durdurulmuştur. Dokuz numaralı bildiri ile de Emniyet Genel Müdürlüğü tüm teşkilatı ile birlikte Jandarma Genel

⁵⁰ Resmi Gazete, 12 Eylül 1980, sayı 17103.

Komutanlığı'nın emir ve kuruluşuna verilmiş, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne Jandarma Genel Komutan Yardımcılığı sorumluluğuna devam etmek suretiyle Korgeneral Hayrettin Tulunay atanmıştır. ⁵¹

Evren darbeyi “*Biraz ağır konuştum. Basında, televizyonda vardı. En son etkilendiler konuşmamdan. Harbiye marşı söyleyelim dedi ve harbiye marşıyla bu işi bitirdik... O gün gittik evde apoletlerimi değiştirdik. Ama içimde hep bir tedirginlik var. Çünkü öyle bir görev üstlendim ki omuzlarımda hissettim ki büyük bir ağırlık var. Çünkü Türkiye’de anarşi günden güne tırmanıyordu iyi değildi.*” sözleri ile değerlendirirken; ABD Güvenlik Uzmanı Paul Henze ise “*Darbeyi Milli Güvenlik Konseyi’nden darbe gecesi gelen bir telefonla haber aldım. Ama burada gece yarısı yaşanırken Türkiye’de çoktan sabah olmuştu... Ertesi gün Washington’da hissedilen duygu ferahlamaydı.*” sözleri ile değerlendirmiştir.⁵²

Yollar açık parolası ile gerçekleşen bu darbenin sonucunda 650 bin kişi göz altına alınmış, 1 milyon 683 kişi fişlenmiş, 98000 kişi örgüt üyesi olmaktan yargılanmış, 30000 kişi sakıncalı olduğu gerekçesiyle işten çıkartılmış, 328000 kişiye pasaport verilmemiş, 14000 bin kişi yurttaşlıktan çıkartılmış, 30000 kişi siyasi mülteci olarak yurtdışına gitmiş, 300 kişi meçhul bir şekilde ölmüş, 171 kişi işkencede ölmüş, 973 film sakıncalı bulunduğu için yasaklanmış, 23677 derneğin faaliyeti durdurulmuş, 400 gazeteciye toplamda 4000 yıl hapis cezası verilmiş, 39 ton gazete ve dergi imha edilmiş, 299 kişi ise cezaevinde yaşamını yitirmiştir. 12 Eylül bilançosu yukarıda sayıldığı üzere oldukça ağır olup Türkiye’nin en karanlık dönemlerindedir. ⁵³

Türkiye’de olağan döneme dönüş Haziran 1981’de Kurucu Meclis Hakkında Kanun yayınlanması ile gerçekleşmiştir. Bu kanun ile Evren Cumhurbaşkanı seçilmiş, bir yandan da Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığına devam etmiştir. Genelkurmay Başkanlığı görevini ise Orgeneral Nurettin Ersin’e devretmiştir. Daha sonra 12 Eylül

⁵¹ Resmi Gazete, 12 Eylül 1980, sayı 17103.

⁵² “12 Eylül Belgeseli”, Mehmet Ali Birand 32. Gün Arşivi, <https://www.youtube.com/watch?v=arGodO-a1sE>, (01.06.2021).

⁵³ “12 Eylül Belgeseli”, Mehmet Ali Birand 32. Gün Arşivi, <https://www.youtube.com/watch?v=arGodO-a1sE>, (01.06.2021).

Askeri Darbesinin ardından kapatılan siyasi partiler yapılan seçimlerde yer almamış 12 Eylül Askeri Darbesinden sonra kurulan ANAP Necdet Calp'ın kurduğu Halkçı Parti ile emekli Orgeneral Turgut Sunalp'ın kurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisinden yüksek oy (%45,2) alarak tek başına iktidar olmuştur. Böylece seçimlerin başlaması ve yeni meclisin göreve gelmesiyle Danışma Meclisi ve Milli Güvenlik Konseyinden oluşan Kurucu Meclis ortadan kalkmıştır. Akabinde yönetim tekrar sivilere bırakılmış, 12 Eylülün izleri silinmeye çalışılmıştır.⁵⁴

12 Eylül'den sonra meclisin feshedilmesiyle 1977-1980 yılları arasında kurulan 2-3. Ecevit ve 5-6. Demirel Hükümetleri de son bulmuş daha sonra 44. Türkiye Hükümeti olarak anılan Ulusu Hükümeti göreve devam etmiştir. 6 Kasım 1983'ten sonra ise Özal Hükümeti göreve gelmiştir.

Türkiye'nin kara lekesi olan 12 Eylül askeri darbesinin izlerinin silinmesi adına demokratikleşme yönünde adımlar atılmıştır. Bu nedenle 29 Haziran 1981'de Resmi Gazete'de Kurucu Meclis ve Danışma Meclisinin yapısından bahsedilmiştir. Ayrıca Danışma Meclisi ve Millî Güvenlik Konseyi'nden oluşan Kurucu Meclis'in 2485 Kurucu Meclis Hakkında Kanun'a göre anayasayı, siyasi partiler ve seçim kanunlarını yapması ve Türkiye Büyük Millet Meclisi göreve başlayınca Kurucu Meclis sona ermek kaydıyla kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁵

Askeri darbenin ardından daha merkezîyetçi bir hükümet kurmak amacıyla cumhurbaşkanının yetkilerinin genişletildiği ve yürütmenin gücünün artırıldığı bir anayasa hazırlanmıştır. Bu anayasa askeri yönetimin emri ile hazırlanmış olup Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilerek halk oylamasına sunulmuştur. Halk oylaması cumhurbaşkanlığı seçimi ile birleştirilmiştir. Kenan Evren cumhurbaşkanı seçilmiş ve %91,37 oy ile de anayasa kabul edilmiştir. Halk oylaması demokratik bir eylem olmasına rağmen seçim demokratik olmayan bir ortamda gerçekleşmiştir. Daha

⁵⁴ Osman Metin Öztürk, *Ordu ve Politika*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000, ss.87-89.

⁵⁵ Resmi Gazete, 30 Haziran 1981, sayı 17386.

az katılımcı demokrasi modelini benimseyen sert ve kazuistik yönetime sahip bu anayasada ⁵⁶ devlet eliyle demokrasi inşası amaçlanmıştır.

2.6. Orta Doğu

Orta Doğu bölgesi, İkinci Dünya Savaşı'na değin “Yakın Doğu” olarak anılmıştır. Daha sonra İngiliz Orta Doğu Komutanlığı'nın istihbarat merkezi haline gelmesiyle Orta Doğu olarak anılmaya başlanmıştır. Coğrafi kavram olarak Orta Doğu söylemi Avrupalı coğrafyacılarca İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ortaya çıkmıştır. Bu coğrafyacılar, iki coğrafi uzaklığı esas almıştır: Fırat ve Dicle nehirlerinin vadilerinden geçen hat, Hindistan'ın doğu kıyılarından Seylan ve Burma hattı. Fırat ve Dicle nehirlerinin belirlediği hattın dışında kalan topraklara ‘Yakın Doğu’, bu hat ile Seylan ve Burma hattı arasında kalan topraklara ‘Orta Doğu’, bu hattın daha doğusu ise ‘Uzak Doğu’, olarak nitelendirilmiştir. ⁵⁷ Orta Doğu kavramı ise ilk kez 1902 yılında National Review’de yayımlanan ‘The Persian Gulf and International Relations’ isimli makalede kullanılmıştır. ⁵⁸ Bernard Lewis Orta Doğu'nun Batılı bir terim olduğunu belirtmiştir. ⁵⁹ Bu batılı terim, zaman içinde tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Orta Doğu'nun ilk kez resmi olarak kullanılması ise Birinci Dünya Savaşı'nda Kahire’de İngiliz askeri gücünün toplanması ve bu komutanlığa The Middle East Command (Orta Doğu Komutanlığı) adının verilmesiyle gerçekleşmiştir. ⁶⁰

⁵⁶ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, ss. 93-103.

⁵⁷ Ekrem Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, 2. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 2006, ss. 6-7.

⁵⁸ Roderic H. Davison, *Where Is The Middle East?*, *Foreign Affairs*, vol:38, NewYork 1959-1960, s. 667.

⁵⁹ Bernard Lewis, *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*, Sabah Kitapları, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 2000, s.8.

⁶⁰ Mehmet Bülent Uludağ, Haktan Birsnel, “Tarih Boyunca Orta Doğu’da Uygarlıklar”, *Medeniyetler Çatışmaları ve Zihinlerdeki Sınırlar Orta Doğu*, Editör: Haktan Birsnel, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, s.57.

Harita 1: Orta Doğu Haritası

Kaynak: The Middle East Map, 4102 Rev. 5, United Nations

<https://www.un.org/Depts/Cartographic/map/profile/mideastr.pdf>, (01.10.2020).

2.6.1. Orta Doğu'yu Önemli Kılan ve Bu Bağlamda Orta Doğu Siyasetini Etkileyen Unsurlar

Tarihler boyunca birçok imparatorluğun ve devletin göz diktiği bir bölge olan Orta Doğu, paylaşılmasın kadim topraklardandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki hakimiyetinin son bulması, içten patlamalı motorların icadı ile petrolün öneminin artması ve Yahudi göçünün bölgenin demografisini değiştirmesi bu bölgenin önemini artırmış olup bölge için mücadelelerin başlamasına neden olmuştur.⁶¹ Şükrü Sina Gürel, Orta Doğu'nun kavşak noktasında olduğunu ve dolayısıyla ulusların ilgilendiği bir bölge olduğunu vurgularken, petrolün de bu bölgede önemli olduğunu ve içten yanmalı motorların ulaşımda ve üretimde kullanılır hale getirilmesiyle

⁶¹ Haktan Birsnel, *Medeniyetler Çatışmaları ve Zihinlerdeki Sınırlar Orta Doğu*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, s.12.

bölgenin önemini arttırdığını dile getirmiştir. “*Petrol bir metadır, onu alıp satan devletlerin şirketleridir, burada devletlerin rolü önemlidir.*” değerlendirmesi ile petrolün devletler arasındaki rolünün altını çizmiştir.⁶²

Paylaşılmayan toprak ve zenginliklerin bulunduğu bu bölge dünyanın en eski uygarlıklarının olduğu bölgedir. Zaman içinde bu topraklar ölmüştür fakat daha sonra İslamiyet’in gelişi ve Arap dilinin benimsenmesi ile yeni kimlik ve yeni bir geçmişi beraberinde getirmiştir.⁶³

Orta Doğu bölgesinin kapsamını her devlet farklı tanımlamıştır. Örneğin İngilizler için Orta Doğu Arap ülkelerinin tamamını; Mısır, Türkiye ve İran’ı kapsarken; ABD için Fas, Moritanya, Cezayir, Tunus, Libya, Sudan, Malta, Eritre, Türkiye, İran, Irak, Suriye, Suudi Arabistan, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kıbrıs Rum Kesimi, Mısır, Ürdün, Lübnan, İsrail, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Yemen, Afganistan ve Pakistan’ı kapsamaktadır. İsrail için Tevrat ışığında vurgulanan Orta Doğu; Rusya için Orta Güney, Çin için Orta Batı, Osmanlı Devleti içinse hayat alanı olmuştur.

Bu bölge zaman içinde genel geçer jeopolitik bir tanım almış olup Batı’da Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Somali, Etiyopya, Sudan ve Mısır’dan başlayıp Doğu’da Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman’ı kendine katarak, Kuzey’de Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini kapsamına almaktadır. Orta Doğu Bölgesi Akdeniz, Kızıldeniz, Umman Denizi-Basra Körfezi, Hazar Denizi ve Karadeniz olmak üzere beş denizi kapsamaktadır. Orta Doğu Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktası olup ayrıca İran, Afganistan, Pakistan, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin’in yer aldığı bir coğrafyadır.⁶⁴ Cemal Zehir, Orta Doğu’nun Mısır, Yemen, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar,

⁶² Şükrü Sina Gürel ile 30 Ağustos 2021 tarihinde yapılan mülakat.

⁶³ Bernard Lewis, *Ortadoğu’nun Çoklu Kimliği*, Sabah Kitapları, Çeviren: Mehmet Harman, İstanbul 2020, s.49.

⁶⁴ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 6. Baskı, Dora Yayınları, İstanbul 2014, s.19; Mustafa Bıyıklı, “Bir Merkez Dünya Olarak AfriAvrasya Stratejiler Çemberinde Türkiye Ve Orta Doğu”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 10, 2007, s. 46.

Bahreyn, Irak, Suriye, Umman, İsrail, Filistin, Kuveyt, Lübnan, İran ve Türkiye'yi kapsadığını ve bu bölgenin toplam 8.012.779 kilometrelik alan olduğunu belirtse de⁶⁵ aslanan bu bölgenin yukarıda zikredilen yerleri kapsadığı, dolayısıyla bölgenin alanının daha büyük olduğudur.

Dört farklı iklim tipinin görüldüğü bölgenin güney bölümünde Mısır, Arabistan yarımadası ile İran'ın iç kısımlarını kapsayan çöl iklimi, Akdeniz kıyılarını kapsayan bölgelerde Akdeniz iklimi, Türkiye, İran gibi ülkelerde görülen step iklimi ve son olarak Türkiye'nin kuzey kıyılarında görülen ılıman okyanus iklimi görülmektedir.⁶⁶ Hiç kuşkusuz bölgenin iklim özellikleri beşeri, sosyal ve ekonomik hayatı etkilemiştir. Nehirlerin olduğu bölgelerde insan varlığının fazlalığı, çöl bölgesinde ise daha çok göçebelerin yaşaması bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bu bölge medeniyetler beşiği olarak adlandırılmıştır. Üç kıtanın merkezinde olan Orta Doğu, Doğu ile Batı'yı, Akdeniz ile Hint Okyanusu'nu birbirine bağlaması, Avrupa ile Asya arasında da bağlantı sağlaması nedeniyle coğrafi konum olarak oldukça güçlü bir bölgedir.

Bölgenin kozmopolit coğrafi yapısı bölgedeki etnik yapı ve dini inanışa da yansdığından dolayı bölge birçok etnisite ve dine ev sahipliği yapmıştır. Şu an bu bölgede Araplar, Türkler, Kürtler, Pencebiler, Peştunlar, Yahudiler, Berberiler, Kıptiler, Farmlar, Ermeniler ve Beluçiler yaşamaktadır. Geçmişte birçok dini ve mezhebi barındıran Orta Doğu'da ise şu an Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık hüküm sürmektedir. İnsanlık tarihinin burada başladığı tezi de bölgenin değer kazanmasında etkilidir. Arapların, Müslümanların ve Yahudilerin atası sayılan Hz. İbrahim Şanlıurfa'ya, Kenanilerin ülkesine, El-Halil'e, Mısır'a ve daha sonra buraya gelmiştir. Ayrıca Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in bu topraklarda doğması ve Kudüs ile Mescid-i Aksa'nın bu topraklarda oluşu da bölgenin önemini artırmıştır.⁶⁷ Zaten üç evrensel din olan İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik de bu bölgede doğmuştur. Mısır,

⁶⁵ Cemal Zehir, *Türkiye Ve Ortadoğu'da Su Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998, s. 17.

⁶⁶ Ramazan Özey, *OrtaDoğu'nun Jeopolitiği*, 3. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara 2019, ss. 33-34.

⁶⁷ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 6. Baskı, Dora Yayınları, İstanbul 2014, s.19.

Filistin, Hicaz, Mekke, Medine, Kudüs gibi kutsallığı olan yerlerin bu bölgede olması da bu bölgenin önemini daha da artırmıştır.

Bölgenin önemini artıran bu unsurlar aynı zamanda bölgede yaşanan sorunların nedenlerindedir. Çünkü bölgede bir çok din ve mezhebin bir arada bulunması bölgede ayrılıkçı faaliyetlerin yaşanmasına neden olmuştur Orta Doğu bölgesinde yaşayan etnisiteler tarafından milliyetçiliğin bölgede yer alması ile dönem dönem Mescid-i Aksa üzerinden yürütülmeye çalışılan siyaset, Hıristiyanlık'ta Katolik, Protestan, Ortodoks ayrımı ve Müslümanlıkta Sünni, Şii ayrımından kaynaklanan mezhepsel farklılıklarından doğan sorunlar bu duruma verilebilecek örneklerdendir.

Mezopotamya'nın bu topraklarda olması nedeniyle de bölgenin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. İlk şehirlerin var olduğu bu bölge çok çeşitliliğe oldukça müsait bir yapıdadır. Bölgenin iklimi, Fırat, Dicle, Şeria (Ürdün), Asi ve Nil nehirlerinin bu bölgede olması (sulak alanın varlığı) bölgenin özellikle tarımdan dolayı göç almasına neden olmuştur. Bölge göç aldıkça çok çeşitlilik artmıştır. Zaman içinde de bölgenin verimliliği ve zenginliği nedeniyle istilalara uğraması, bölgenin uluslararası sistemde güçlü bir siyaset ve politika yürütememesine neden olmuştur. Bölgede bulunan nehirlerin varlığı bölge üzerindeki rekabeti de artırmıştır. Zira suyun yaşam için önemi yadsınamaz gerçektir. Dolayısıyla Orta Doğu'da devletler su ile ilgili iç politikasını oluşturduğu gibi dış politikasını da oluşturmaktadır. Özellikle ortak kullanım rejimi gerektiren sınıraşan sular Fırat, Dicle, Şeria (Ürdün), Asi Irmakları Orta Doğu'ya yönelik politikanın belirlenmesinde etkili olmuştur.⁶⁸ Türkiye bu nehirler üzerinden dış politikasını belirlediği gibi iç politikasında da bu nehirleri kapsayan politikalar üretmiştir. Buna verilebilecek en doğru örnek ; Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep, Adıyaman, Siirt ve Mardin şehirlerini, bu şehirlerin belli ilçelerini ve Fırat ve Dicle Nehri'ni kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi'dir.

⁶⁸ Gün Kut, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul 1991, s. 101.

Ayrıca dünya petrol rezervlerinde Orta Doğu %63 ile en büyük paya sahiptir.⁶⁹ Bölgenin petrol kaynaklarına sahip olması birçok askeri müdahaleye ve karışıklığa maruz kalmasına neden olmuştur. Orta Doğu'nun güç unsuru olan petrol rezervi bir anlamda da Orta Doğu'nun diğer devletler tarafından gücünün azalmasına neden olmuştur çünkü yaşanan her kriz petrol fiyatlarını yükseltmiştir. Arap-İsrail Savaşları, Körfez Savaşı, İran- Irak Savaşı, Süveyş Krizi olaylarında da petrol fiyatları yükselmiştir. Orta Doğu'da petrol kaynaklı yaşanan bu durum bölgedeki siyasi durumu ve bölgeye uygulanan politikayı etkilemiştir. Zaten petrol bölgeleri, petrol işleme merkezleri ve nakliyat yolları dikkate alınarak bu politikalar belirlenmekteydi.⁷⁰

Özellikle ABD, Batı Avrupa ve Japonya Orta Doğu'nun petrolüne bağımlıdır. Dönem dönem bu uğurda devletler petrol ambargosu da uygulamıştır. Petrol ambargosu OPEC'in (Organization of Petroleum Exporting Countries) uluslararası güç kazanmasına neden olup petrolün uluslararası ekonomik politika rekabetini artırmıştır. Türkiye ise oluşan bu petrol krizlerinden etkilenmiş Körfez Savaşında ise ciddi ekonomik kayıplar ile karşı karşıya kalmıştır.

Orta Doğu'da siyasi rejimler ve ideolojik akımlar da bölgeyi derinden etkileyen unsurlardandır. Bölgede egemenliğin tek bir kişide toplandığı monarşi, gücün bir azınlığın ya da birkaç kişinin elinde olduğu oligarşi ve halkın egemenliğinin var olduğu demokrasi gibi yönetim biçimleri haizdir. Demokrasi kültürünün yerleşemediği Orta Doğu'da siyasi ve ideolojik cereyanlar vuku bulmuştur: Arap Birliği, Nasırcı Akım, Baasçılık, Humeynici Akım, Siyonizm, Kürtçülük Akımı ve Radikal Akımlar.⁷¹

⁶⁹ M. Vedat Gürbüz, Petrol, Petrol Politikaları Ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları Ve Irak Savaşı, *Avrasya Enerji Özel Dosyası*, Bahar, Cilt 9, Sayı 1, 2003, ss. 134-136.

⁷⁰ Murat Yetkin, *Ateş Hattında Aktif Politika Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Üçgeninde Türkiye*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1992, s.70.

⁷¹ Ekrem Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, 2. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 2006, ss.64-75.

Orta Doğu'ya uygulanan politikaları etkileyen bir diğer unsur da Orta Doğu'da varlığını sürdüren otoriter rejimlerdir. Özgürlük tanımayan Otoriterizm,⁷² hem iç politikayı hem dış politikayı etkilediği gibi diğer devletlerin Orta Doğu ile kurduğu ilişki ve izlediği politikayı da şekillendirmektedir. Otoriter rejimlerin şiddete ve savaşa başvurduğu gerçektir. Çünkü otoriteryan ülkeler yanlış algılama hatasına düşüp savaşılmaktadır.⁷³ Orta Doğu'da sadece bu şiddet olgusu değil devletin güvenlik aygıtı, şiddet aygıtı (polis, ordu), devletin kapasitesi, devletin iradesi gibi faktörler de bölgenin yönetiminde oldukça etkilidir. 1991 senesinde Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin, ülkedeki ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırması otoriteryan stratejiye örnek iken Soğuk Savaş Dönemi'nde Orta Doğu'nun SSCB ve ABD'den silah ve para yardımı alması ise diplomatik stratejiye verilebilecek örneklerden sadece bir tanesidir.

Orta Doğu'da sadece otoriter rejimler ve iktidarlar değil aynı zamanda iktidar odakları da devlet politikalarında etkin rol almaktadırlar. İran dış politikası buna örnektir. Zira Ayetullah Hameney'in mollaları Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'den daha etkin olmuştur.⁷⁴

Bazen de örgütler Orta Doğu coğrafyasında güçlü rol oynamaktadır. Örneğin Ürdün'de Müslüman Kardeşler Örgütü hükümet tarafından destek görmektedir. Bu nedenle devletler de Orta Doğu'ya yönelik dış politikasını belirlerken bu oluşumları da göz önüne almaktadır.

Yukarıda sayılan tüm unsurlar Orta Doğu'yu etkileyen unsurlar olup bölgenin iç ve dış dinamizmini etkilemiştir. Geçmişten günümüze önemliliğine binaen çatışmaların ve savaşların eksik olmadığı bu bölgede, değişmeyen tek şey Orta Doğu'nun bölgesel ve küresel dinamikleri etkilemesidir. Şüphesiz bu unsurlar zaman

⁷² Fahri Erdem Demirhan, Çiğdem Erdem "Ortadoğu'da Otoriter Rejimler: Ortadoğu Arap Toplulukları'nın Tarihsel, Siyasal ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, s. 215.

⁷³ Selehaddin Bakan, "Teoriler Işığında Dış Politika", *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayıncılık, Ankara 2004, s. 11.

⁷⁴ Yavuz Gökalp Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul 2020, ss. 211-217.

içinde küreselleşmenin etkisiyle dönüşüm yaşayacak fakat yine de bölge siyasal öneminden ödün vermeyecektir.

2.6.2 Orta Doğu ve Türkiye

Türkiye'nin bir kısmının Orta Doğu'da yer alması Türkiye'nin bölge ile geçmişten günümüze sıkı bağlar oluşturmaya neden olmuştur. Bunun yanı sıra bölge ile arasında önem arz eden birçok unsur bölgenin Türkiye için yadsınamaz bir stratejik öneme sahip olmasına neden olmuştur. Aşağıda bu nedenler sıralanmaktadır:

-Türkiye'nin Balkan ve Kafkas ülkesi olduğu gibi Orta Doğu ülkesi olması ve bölgenin güvenliğinin Türkiye için de önemli olması

-Ortak tarih ve kültüre sahip olunması

-Müslümanların ve İslam alemi için kutsal sayılan Mescid- i Aksa'nın bu bölgede olması

-Petrolün bu bölgede yoğun olarak bulunması

-Sınıraşan suların bu bölgelerden geçmesi gibi nedenler Orta Doğu'nun Türkiye için vazgeçilmez olduğunun ve olacağının göstergelerindedir

Türkiye de dış politikasını oluştururken bu önemli unsurları göz önüne alarak davranmaktadır. Bu bağlamda dış politika karar alma süreçlerinde bu unsurların birkaçının bazen de tamamının etkili olduğu bilinmektedir.

3.ORTA DOĞU'DAKİ SORUNLAR VE TÜRKİYE

3.1. Orta Doğu'da Su Sorunu

Canlı yaşamının temel gereksinimlerden olan su, devletler için de oldukça önemlidir. Öyle ki su için çatışmaktan ve savaşmaktan geri durmamışlardır. Devletlerin suyu stratejik kaynak olarak görüp, buna bağlı politikalar geliştirmesi oldukça eskiye dayanmakla birlikte ilerleyen zamanda da su için sürdürülebilir politikalar geliştirilmesi elzemdir. Zira Birleşmiş Milletler eski Genel Sekreteri Boutros Gali'nin de zikrettiği gibi “*Ortadoğu'da gelecekteki savaş, su üzerine olacaktır*”⁷⁵. Bu bağlamda çatışmaların önlenmesi veyahut çatışmanın zararının asgari düzeye indirilmesi için su ile ilgili politika üretileceği zaman dikkat edilmesi gerekmektedir.

Suyun öneminden dolayı su, tarihler boyunca sorunlara yol açmıştır. Özellikle Orta Doğu'da su sorunları oldukça ciddi problemlere yol açmıştır. Çünkü Orta Doğu bölgesindeki hızlı nüfus artışı, suyun etkin ve verimli kullanılamaması, iklim değişikliği gibi nedenlerden dolayı bölgede ciddi bir oranda su sorunu vardır.⁷⁶ İlerleyen bölümlerde de detaylandıracağımız su sorunları Türkiye'nin de politikasını etkilemiştir.

3.2. Sınıraşan Sular ve Orta Doğu'daki Sınıraşan Sular

Orta Doğu'da sürekli olarak çatışmanın olması, su kaynaklarına erişimin kısıtlılığı gibi nedenlerden dolayı su sorunu diğer bölgelere nazaran daha çok olmaktadır. Üstelik bir ülkeden doğup başka bir ülke ile sınır oluşturan ya da başka ülkeye akan ‘sınıraşan sulara’ sahip olması da bu sorunun boyutunu artırmaktadır.

Sınıraşan su kavramından sadece nehrin iki veya daha fazla devletin topraklarından geçmesi ya da sınır oluşturması anlaşılmalıdır çünkü bir diğer kıtas

⁷⁵ Gamze Güngörmüş Kona, “Ortadoğu'da Güvenlik Algılaması ve Dahili Risk Faktörlerinin Etkisi”, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, Antalya 2004, s. 122.

⁷⁶ Vakur Sümer, *Su Sorunu, Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler*, Editör: Mehmet Şahin, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019, ss.601-602.

da nehrin ulaşımına uygun olması gerekliliğidir. Devletlerin suyu tüketme isteği ve suyun niteliğini koruma isteklerinin 21. yüzyılın ikinci yarısında artması nedeniyle Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından sınıraşan sular kavramı kabul edilmiştir. Daha sonra komisyon, sınıraşan sular kavramından ulaşımı diğer kullanımları etkilemek ya da diğer kullanımların ulaşımı etkilemesini kıstasını kapsamından çıkarmıştır. Sınıraşan sular diğer devletlere zarar vermeden ve rızaya dayanmadan paylaşılmaktadır. Bu sular eşit paylaşma, hakkaniyet çerçevesinde paylaşma ya da belirli bir oran dahilinde belirli bir mevsim kullanma yöntemleri ile paylaşılabilir. ⁷⁷

Suların paylaşılması suların verimli kullanılması açısından önemli bir konudur. Paylaşım konusu da ilk defa 1966 senesinde Helsinki Konferansı ile olmuştur. Bu konferansın yanı sıra Birleşmiş Milletler Hukuk Komisyonu, Dünya Bankası Dünya Su Komisyonu gibi kuruluşlar da konuyla ilgili bildirimler yayınlamıştır. Hukukçu Sauser Hall, sınıraşan sular söz konusu olduğunda suyun çıktığı ülkeler ile aktığı ülkeler arasında eşit egemenliğin olmadığını dolayısıyla bu sular üzerinde ortak egemenliğin ayakta tutulamayacağını belirtmiştir. ⁷⁸ Bu tarz düşüncede olan hukukçular ve siyasetçiler olsa da sınıraşan sularda önemli olan 17 maddelik Helsinki İlkeleri, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından oluşturulmuştur. Bu ilkeler uluslararası hukukta geçerli olan dört temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar: yukarı kıyıdaş ülkenin dilediğince faydalanmasını sağlayan ‘mutlak egemenlik ilkesi’, yukarı kıyıdaş devlet uluslararası akarsuyun aşağı kıyıdaş ülkesinde bulunan suda fiziki bir değişiklik yapamayacağını, yani doğal bütünlüğü bozmayacağı ve aşağı kıyıdaş devletin uluslararası akarsuyunun yukarı kıyıdaş tarafından kullanımı gerçekleştiğinde veto yetkisine sahip olacağı ve bu bağlamda aşağı kıyıdaş devletlerin haklarının gözetildiği ‘doğal durumun bütünlüğü ilkesi’, uluslararası nehir sularının kullanımını hangi kıyıdaş devlet ilk başlatmış ise o devletin hak sahibi olduğu ‘ön kullanım

⁷⁷ Detaylı Bilgi İçin Bknz: Yüksel İnan, “Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları (Fırat ve Dicle)”, *Ankara SBF Dergisi*, Cilt 49, Sayı 1, Ankara 1994.

⁷⁸ Orhan Tiryaki, *Sınıraşan Sular ve Ortadoğu’da Su Sorunu: 21 inci Yüzyılın Gündemi: Su*, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul 2003, s.12.

üstünlüğü ilkesi' ve son olarak uluslararası sulardan kıyıda devletlerin adil bir kullanım sağladığı 'adil kullanım ilkesi' dir.

Harita 2: Orta Doğu'da Sınırşan Sular

Kaynak: Mutlu Yılmaz, "Orta Doğu'da Su Sorunu Kapsamında Türkiye'nin Sınırşan Sularının Jeopolitik Önemi" TÜCAUM, Ankara 2015, s.325.

Orta Doğu'da ülke sayısı kadar akarsu olmadığı ve genel olarak bir başka devletten geçen akarsuya bağımlı olmaları nedeniyle sınırşan sular Orta Doğu için Türkiye kadar önem arz etmektedir.⁷⁹ Türkiye'de sınırşan sular kapsamında Aras Havzası, Asi Havzası, Çoruh Havzası, Meriç Havzası, Fırat Havzası, Dicle Havzası, Trakya'daki ve Suriye'deki Halep kapalı havzasına giren münferit sular yer almaktadır. Orta Doğu ile Türkiye arasında sürekli olarak sorun oluşturan sınırşan sular Fırat ve Dicle'dir. Dolayısıyla bu çalışmada bu nehirler incelenecektir.

⁷⁹ Arda Ercan, "Türkiye- Suriye İlişkileri Ve Orta Doğu'da Su Sorunu", *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi*, Editör: Hasret Çomak, Umuttepe Yayınları, İzmit 2010, s. 436.

3.3. Fırat ve Dicle Nehri

Aynı bölge içinden doğması nedeniyle kaynaklarda birlikte anlatılan Fırat ve Dicle nehirleri, stratejik değeri yüksek olan nehirlerdendir. Murat Nehri (Ağrı) ve Karasu Nehri (Erzurum), Elazığ il sınırında birleşerek Fırat Nehri'ni; ana kaynağını Hazar (Gölcük) Gölü'nden alan da Dicle Nehri'ni oluşturmaktadır. Fırat Nehri; Erzincan, Tunceli, Elazığ, Malatya, Diyarbakır, Adıyaman, Gaziantep ve Şanlıurfa il sınırından sonra Suriye'ye gelmektedir. Dicle Nehri ise Elazığ'ın Maden ilçesinin önünden Diyarbakır'a, oradan da Diyarbakır Havzası'nda doğan Anbar Çayı, Kuruçay, Pamuk Çayı ve Hazro Çayı, Batman ve Yanarsu ile Göksu ve Savur Çayı'nı da kendine katarak Botan ile birleşip Cizre'nin içinden Türkiye-Suriye sınırını meydana getirir. Habur suyu ile birleşen Dicle, Irak topraklarına girerek Musul'da bulunan Büyük Zap ve Küçük Zap ile birleşir ve Mezopotamya'ya, oradan da Bağdat'ta Fırat'a yaklaşır ve Piyale Nehri ile birleşir. En sonunda Fırat'a bir kez daha yaklaşır ve Basra'nın yukarısında Fırat ile birleşerek Şatt-ül Arap veya Ervend Rüd ismini alır. Nihayetinde Dicle ile Fırat, Irak topraklarında birleşerek Basra Körfezi'ne dökülmektedir.

3000 kilometre olan Fırat nehrinin %41'i, 1862 kilometre olan Dicle nehrinin ise %21'i Türkiye topraklarındadır.⁸⁰ Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu "Uluslararası Nehir Havzaları" listesinde ise Fırat ve Dicle'nin su toplama havzası 884.000 kilometre olarak belirtilmiştir.⁸¹ Fırat ve Dicle nehirleri böylelikle Türkiye su potansiyelinin yıllık ortalama % 28.5'ini karşılamaktadır.⁸² Türkiye su potansiyelinin büyük bir bölümünü bu iki nehirden karşılamaktadır. Dolayısıyla Türkiye için Fırat ve Dicle'nin yadsınamaz önemdedir. Türkiye, Dicle ve Fırat

⁸⁰ Ali Çakıroğlu, Mine Eder, "Su İhtilafı: Fırat- Dicle Havzası", *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, Editörler: Barry Rubin, Kemal Kirişçi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s.352.

⁸¹ Abdullah Kıran, *Ortadoğu'da Su: Bir Çatışma ya da Uzlaşma Alanı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s.68.

⁸² Vefa Toklu, *Su Sorunu, Uluslararası Hukuk ve Türkiye, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999, s.99.

sınıraşan suları için adil kullanım ilkesini benimsemiş bu bağlamda Irak ve Suriye ile antlaşmalar yapmıştır.

Irak ve Suriye, Türkiye'nin sınıraşan suları Fırat ve Dicle'yi "Uluslararası Su" olarak görmüştür. Türkiye, Irak ve Suriye arasında ortak bir antlaşma olmadığı için aslında bu sular uluslararası su niteliğinde olmayıp sınır oluşturan sular olarak değerlendirilir.⁸³ Türkiye'nin sınırlarının çizilmesi amacıyla sınıraşan sular konusunda ilgili Gümrü, Moskova, Ankara ve Lozan antlaşmalarında maddeler yer almıştır. Daha sonra 1950'li yıllarda Irak ve Suriye'nin Fırat ve Dicle üzerinde barajlar inşa etmesiyle bölge ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmış olup Güneydoğu Anadolu Projesi ile de bu çalışmalara devam edilmiştir.⁸⁴ Türkiye'nin Fırat Nehri üzerinde enerji üretmeye yönelik barajlar inşa etmesi Suriye ve Irak'ı rahatsız etmiş, Türkiye'nin Güneydoğu'da kalkınma hedefininin Orta Doğu'da hakimiyet kurma çabası olduğunu belirtmiştir. Aslında Fırat Nehri üzerindeki Keban Barajı su üzerinde bir hakimiyet sağlamayıp tamamıyla enerji maksatlıdır. Zaten Türkiye, ABD Uluslararası Gelişim Ofisi'nden aldığı krediyi de enerji üretimine yönelik bir projede kullandığını belirtmiştir. Irak ise 1975 yılında Suriye'nin Fırat debisinin % 80 oranında düştüğü ve bu durumun tarımı tehlikeye düşürdüğü savı ile Suriye'yi suçlamış ve daha sonra iki ülke arasında su krizi çıkmıştır. Bu krizin ardından Türkiye Fırat üzerindeki ikinci baraj olan hidroelektrik santral Karakaya Barajı'nı yaptıktan sonra Güneydoğu Anadolu Projesi çerçevesinde yapılan Atatürk Barajı, Suriye ve Irak'ı rahatsız etmiştir.⁸⁵ Türkiye, Suriye ve Irak bu olaydan sonra Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki iddiaları artırmıştır. Zaten bu üç ülke arasında su konusunun uluslararası boyut kazanması GAP sonrasında meydana gelmiştir.⁸⁶

⁸³ Hasan Hüseyin Can, "Türkiye'nin Sınır Aşan Suları", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 12, S.2, s.64.

⁸⁴ Metin Saltürk, "Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Haziran, 2006, s.28.

⁸⁵ Gün Kut, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul 1991, s. 111.

⁸⁶ Şule Kut, "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, Cilt 9, 1993, ss.3-4.

Suriye, Dicle ve Fırat'ı Türkiye'nin aksine uluslararası su olarak gördüğü için sorunun uluslararası kuruluşların kıyıdaşlar arasında pay edilmesinden yana olmuştur. Türkiye ise uluslararası kuruluşların bu konuda öncülük etmesinin aksine bu sorunun Suriye ve Irak arasında Asi Nehri de dahil edilerek çözülmesi gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca Türkiye, bu üç ülkenin bir komite oluşturarak Fırat ve Dicle'yi tek bir havza gibi düşünüp oradaki su kaynaklarını bilimsel bir analize tabii tuttukten sonra ülkelerdeki toprak sınıflandırmasını yaparak gereken su ihtiyacını ortaya koyup son aşamada ise su tahsisini gerçekleştirmeyi önermiştir. Bu üç aşamalı planı Suriye ve Irak reddetmiştir. Zaten Irak, Fırat ve Dicle'yi kendi tarihine özgülemiş bu suların kendi hakkı olduğunu, Türkiye'nin bu sular hakkında yetkiye sahip olmadığını düşünmektedir.⁸⁷

Irak ve Suriye'nin Fırat ve Dicle Havzası ile ilgili tezlerini kısaca şöyle özetlenebilir:⁸⁸

Suriye'nin Talebi: Suriye, Fırat ve Dicle'yi ortak su statüsünde değerlendirip eşit paylaşılması düşüncesindedir. Kaynağı Türkiye olan bu nehirlerin bu tarz bir paylaşımına tabi tutulması adil bir paylaşım olmayacaktır. Üstelik Suriye'nin Asi Nehri için böyle bir paylaşım önermeyip nehrin sularının kesilmesinde de bir sakınca görmemesi bu talebinin sorgulanmasına neden olmuştur.

Irak'ın Talepleri: Irak binlerce yıldır bu nehirlerin Mezopotamya'ya fayda sağladığını ve atalarından kalma su ve sulama sisteminin bu topraklarda olduğunu ileri sürerek sulamaya dayalı yatırımlarda diğer ülkelerin taleplerinin dikkate alınmasını, Fırat ve Dicle'den elde edilen hidrolojik verileri birbirlerine sunmalarını, Ortak Teknik Komite'nin yatırımların su talebi ve arza etkisini ortaya koymasını istemiştir. Bunlara ek olarak 1987 Protokolü'nün geçersiz olduğunu öne sürerek Türkiye'nin suyun 1/3'ünü kendine, 2/3'ünü de Irak ve Suriye'ye bırakmasını talep etmiştir.

⁸⁷Metin Saltürk, "Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Haziran, 2006, ss.30-31.

⁸⁸Yavuz Gökalp Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul 2020, ss.193-198.

Türkiye ise bu nehirleri sınıraşan sular olarak gördüğü için ortaklaşa havza, teknik iş birliği ve herkesin toprağına ve iklimine uygun ürün ortaya koymasını istemiştir. Suriye, ‘Doğal Durumun Bütünlüğü ve Adil Kullanım Hakkı Doktrinlerini’, Irak ise ‘Ön Kullanım Doktrinlerini’ öne sürmüştür. Türkiye ise Fırat- Dicle Havzası’ndaki sınır ötesi suların adil kullanımı, su kaynakları ile arazinin envanterinin çıkarılması ve bu su ile arazi kaynaklarının değerlendirilmesi açısından üç aşamalı planı uygun görmüştür.⁸⁹ Dünya’nın su kaynakları bakımından en yetersiz olan yerinin Orta Doğu olması, suyun Orta Doğu’da savaşlara yol açabilecek olması, gelecekte su kıtlığının baş gösterecek olması nedenlerinden dolayı Irak ve Suriye için de Fırat ve Dicle nehirleri önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda bu üç ülke bu nehirler için taleplerini dile getirip mücadele etmiştir.

Türkiye de bu mücadelenin başat aktörlerinden olup geçmişten beri su ile ilgili her türlü oluşumun içinde olmuştur. 1921 yılında Ankara’da Fransa ile imzaladığı ‘Türk Fransız İtilafnamesi’ ile Halep ili ve Fırat’tan su alınmasına yönelik düzenlemeyi kabul etmiştir. Türkiye Lozan Barış Antlaşması ile de su paylaşımı hususunda hukuki düzenlemeler yapmıştır. Lozan Antlaşması’nın 109. maddesinde:⁹⁰

“Aykırı hüküm bulunmadıkça, yeni bir sınırın çizilmesi yüzünden bir devletin sular sistemi (kanal açma, su tasmaları, sulama, akıtma ve benzeri hususlar) başka bir devletin toprağında yapılacak çalışmalara bağlı bulunduğu ya da bir devletin toprağı üzerinde savaştan önceki düzenlemelere göre başka bir devletin toprağından çıkan ya da su gücü kullanıldığı taktirde, ilgili devletler arasında her birinin çıkarları ve kazanılmış haklarını koruyacak nitelikte bir antlaşma yapılmak gerekir.” hükümünün bulunması, olası bir savaşta ülke daha önce su tesisi yapmış ise tesis haklarının korunması güvence altına alınmıştır.

⁸⁹ İter Turan, “Ortadoğu’da Su Krizi ve Türkiye: Sorunlar ve Çözümler”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı 3-4-5, İstanbul 1993, ss.230-231.

⁹⁰ Şerif Hızlı, Türkiye’nin Sınır Aşan Suları Ve Bu Suların Kullanımı İle İlgili Politikaları, Ateş Basım Hizmetleri, Ankara 2011, s. 56.

Türkiye, 1926 yılında da Suriye ile su ile ilgili ‘Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi’ (Muhadenet Münasabati Hasenei Hemcivari Muvakelesi) imzalamış, bir sene sonra da sözleşmeyi feshetmiştir. 1946 yılında ise Irak ile Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması’na ek ‘Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü’ ile suların akışının düzenlenmesi ve taşkın olduğunda iki ülke menfaatine düzenlemeler yapılmasını kabul etmiştir. Bu antlaşma günümüzde geçerli olmasına rağmen tam anlamıyla uygulamaya geçilmemiştir. Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması’nın ertesi yılı Türkiye, Suriye ve Irak ‘Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü’ imzalamıştır. Uzun bir süre su paylaşımı konusunda sorun çıkmasa da Keban ve Karakaya Barajı projesiyle Irak ve Suriye ile sorunlar yeniden baş göstermiş, Türkiye suyu politik olarak kullanmakla suçlanmıştır. Suriye de 1960 yılında bu sularla alakalı yeni düzenlemeler talep etmiştir. Uzun bir süre bu talebe karşılık bir antlaşma yapılmamış olup 1987 tarihinde ise ekonomik işbirliği yapıp ‘Fırat sularının nihai tahsisine kadar, Türkiye-Suriye sınırından yıllık ortalama 500 m³/s su bırakılması ve aylık akımının 500 m³/s’nin altına düştüğü durumlarda farkın gelecek ay kapatılması’ konusunda anlaşılmıştır.

Atatürk Barajı’ndan alınacak su ile Urfa tünellerinin yapılmaya başlanması Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni kalkındırma çalışmalarını artırmıştır. İlk defa bu olaylar akabinde Türk dış politikasında su, politika olarak kullanılmaya başlanmıştır. ⁹¹ Fırat ve Dicle suları o dönemde sadece Türkiyenin değil dünyanın da dikkatini çekmiş ve bu nehirler uğruna mücadele edilmiştir. Türkiye, Suriye ve Irak arasında yapılan su paylaşımı ile ilgili antlaşmalardan da hareketle Türkiye’nin su paylaşımının Türk dış politikasında kilit bir rolünün olduğunu ve Türkiye’nin her dönemde bu suyun kaybedilmemesi için gerekli adımlar attığı gözlenmektedir.

Suyun dış politikada önem arz ettiği 1980’li yıllar Türkiye’nin su politikasına yönelik adımlarını artırdığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Irak ile ‘Karma Ekonomik Komisyon Protokolü’ imzalanmış ve bu antlaşma ile kurulan sınıraşan sulardan adil kullanımı esas almayı hedefleme amacıyla kurulan Ortak Teknik

⁹¹ Ayşegül Kibaroglu, “Türk Dış Politikası ve Su”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 5, Sayı 53, Mayıs, 2013, s.51.

Komite'ye de katılım sağlamıştır. İlk toplantısını 1982 senesinde yapan bu komite, Kuveyt İşgali sonunda müzakereleri kesmiştir. 1984 yılında Türkiye de her ülkeye sınıraşan sulardan ihtiyacı kadarının makul ve uygun miktarda tanımlanmasını sağlayacak yönetime ilişkin çözüm planı sunmuştur. Irak ile Suriye, Fırat ve Dicle nehirlerinin paylaşımı hususunda, her ülkenin ayrı ayrı nehirlerden su ihtiyacı olduğunda bunu bildirmesi ve iki nehrin kapasitelerinin belirlenmesine dayanan matematiksel paylaşımı savunmuştur. Matematiksel paylaşım, hakça kullanım ilkesine ters olup Türkiye tarafından da istenmemiştir. Akabinde de yukarıda bahsedilen 'Fırat-Dicle Havzası Sularının Kullanımına Yönelik Üç Aşamalı Plan' önerisinde bulunan Türkiye'nin bu önerisi, 6 yıl boyunca görüşülmüş fakat kabul edilmediği için uyuşmazlığa sebebiyet vermiştir. Atatürk Barajı'nın yapımının tamamlanmasının ardından Suriye, Irak ve kamuoyu, Türkiye'nin politik amaçlar ile 1990 yılında Fırat Nehri'nin sularını kestiğini belirtmiştir.⁹² 1990 senesinde Türkiye, Atatürk Barajı'nı doldurmak amacıyla Fırat Nehri'nin akışını tamamen kesmediğini yalnızca bir aylığına durduğunu belirtse de Suriye ve Irak suçlamalara devam etmiştir. Hikmet Çetin, dönemi "*Bu suların musluğu mu var açıp kapatılsın*" sözleri ile eleştirmiştir.⁹³

Üç aşamalı plan, Helsinki Kuralları'nın hakça ve makul kullanım ilkesine uymakla birlikte 27. maddenin sunmuş olduğu herhangi bir uyuşmazlık durumunda barışçı bir şekilde sorunu bertaraf etme görevinin taraflara ait olması nedeniyle hukuksal anlamda Türkiye'nin elini güçlendirecek bir plandır. Yine bu plan ülkeler için önemli kazanımlar sağlayacaktır.⁹⁴

Fırat ve Dicle nehirlerinin bütün olarak değerlendirilip Dicle nehrinden Fırat'a su alınması planı olan Fırat- Dicle Havzası Sularının Kullanımına Yönelik Üç Aşamalı Plan için 1990 yılına kadar görüşmeler devam etmiş olup uzlaşma sağlanamamıştır. Dicle Nehri'nin, Türkiye ile Suriye'nin sınır olduğu kesimde ortak bir baraj yapımına ilişkin öneri de Suriye tarafından reddedilmiştir. Türkiye, daha sonra Suriye ve Irak'a ortak projeler teklif etmiştir.

⁹² Özden Bilen, *Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye*, Tesav Yayınları, Ankara 2000, ss.90-95.

⁹³ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

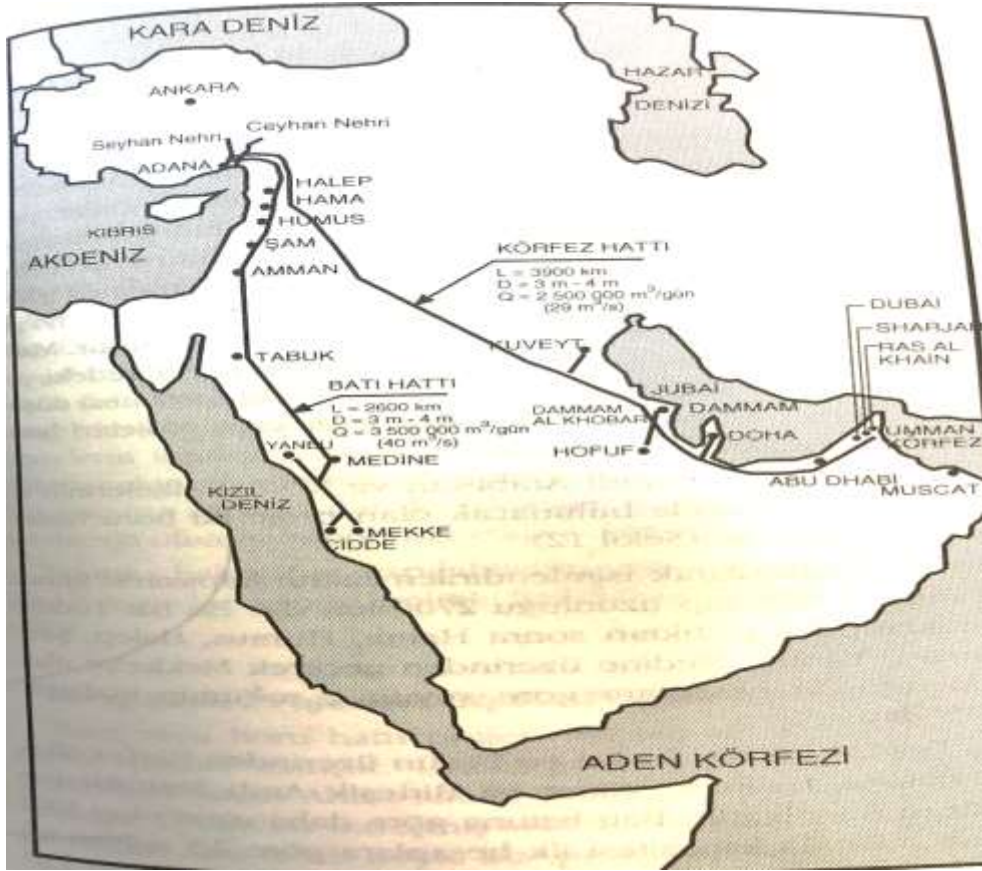
⁹⁴ İsmail Kapan, *Suyun Stratejik Dalgaları*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2009, s.159.

3.4. Barış Suyu Projesi

Türkiye'nin bir diğer su politikası önerisi, 1987 yılında Turgut Özal'ın Amerika ziyareti sırasında Orta Doğu ülkelerine Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden su taşıma projesi olan Barış Suyu projesidir. Türkiye'nin Suriye'de petrol ile doğal gaz aramalarına yardımcı olması ve ülkeye elektrik vermesi, Seyhan ile Ceyhan nehirlerinin sularının borular aracılığıyla Arap ülkelerine içme suyu olarak verilmesi gibi argümanlar içeren bu proje, Arap Devletleri için oldukça olumludur. Özal, bu projeyi Şam ziyareti sırasında anlatmış üstelik resmi gazetede bu proje ile ilgili madde yer almıştır.⁹⁵

Turgut Özal bu projeye de Suriye ile ekonomik ticari ilişkilerini düzene sokacağını düşündüğü için Suriye için avantajlı olan Barış Suyu Projesini önermiştir. Arap Devletleri ise projeyi reddetmiş gerekçe olarak da maliyetinin yüksek olduğunu, İsrail'in Golan Tepeleri'nden çekilmeyerek projeye dahil olabileceğinin haksızlık olduğunu belirtmiştir. Üstelik Arap ülkeleri bu konuda kamuoyu oluşturup Türk heyetinin bu projeden vazgeçmesini sağlamıştır. Bu projenin Batı hattı Suriye ve Ürdün'ü geçip Suudi Arabistan'a geçerken; Doğu hattı ise Suriye ve Ürdün'ü geçtikten sonra Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde son bulması düşünülmüştür. Ürdün, Filistin, Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'a su anlamında katkı sağlayacak projede, Türkiye kendi ihtiyacı olan sudan vazgeçmekte olup bu projenin girişim olarak kalması Türkiye açısından olumludur.

⁹⁵Bknz: "10 Aralık 1987 Resmi Gazete Madde 6 -9", <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19660.pdf>, (10.05.2021).

Harita 3: Barış Suyu Projesi

Kaynak: Özden Bilen, Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye, Tesav Yayınları, Ankara, 2000, s.141.

3.5. GAP Öncesi Türkiye Cumhuriyeti ile Arap Cumhuriyeti Arasında İşbirlikleri

Türkiye ile Suriye arasında tarihi ve kültürel bağları, ilişkileri ve ekonomiyi güçlü tutmak amacıyla 1987 senesinde petrol, gaz, elektrik, ticaret, su, bankacılık, ulaştırma, haberleşme konuları alanında beraber hareket etmeyi taahhüt eden 'Ekonomik İşbirliği Protokolü' imzalanmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi protokol Atatürk Barajının doldurulması esnasında Suriye, Irak ve Türkiye arasında suların nihai tahsisi gerçekleşene kadar Türkiye, Suriye'nin sınırından yıllık ortalama 500 m³/s su bırakılmasını güvence etmiş, aylık akımının 500 m³/s'nin altına düştüğü durumlarda ise aradaki farkın gelecek ay kapatılacağını belirtmiştir. İşbu protokol aynı zamanda Fırat ve Dicle

nehirlerinin tahsisi için Irak ile birlikte hareket edeceğini, tarafların Bölgesel Sular Ortak Komitesi'nin çalışmalarının hız kazanmasını kabul ettiğini, Fırat ve Dicle nehirleri için yapılacak olan sulama ve enerji amaçlı projelerinde üreteceğini ve işleteceğini de taahhüt etmiştir.⁹⁶

Özal'ın Suriye'ye olan ziyareti, Türkiye'den Şam'a giden ilk başbakan olması nedeniyle özel olmakla birlikte, bu ziyaretin birçok amaç barındırması da oldukça önemlidir. Bu amaçlardan belki de en önemlisi Türkiye'nin Karakaya ve Atatürk barajından doğan sorun ile Türkiye'de PKK eylemlerinin artmasından kaynaklı bozulan ilişkileri onarmaktır. Şam'a giden Türk heyet Suriye'nin yöneticilerinden PKK'ye verilen desteği geri çekmesini ve Abdullah Öcalan'ın Şam'da saklamalarını belirtmiştir. Suriye Öcalan'a ve PKK'ye yardım ettiğine dair olan söylemleri reddetmiş olup Türkiye ile güvenlik protokolü imzalamıştır. Suriye ile Türkiye kendi toprakları üzerinde silahlı faaliyetlere izin vermeyeceğini, faaliyette bulunanları da iade edeceklerini taahhüt eden işbirliği esaslı güvenlik protokolünü imzalamıştır. Protokol zamanı Suriye heyeti Fırat sularının bir kısmını istemiş olup Türkiye ise bu talebi reddetmiştir. PKK'ye barınak, kimlik, maddi destek sağlayan Suriye, bunları yapmaya devam edip sadece kısa vadede topraklarındaki PKK kamplarını Lübnan'daki Beka kamplarına taşımıştır.⁹⁷

Özal'ın Şam ziyaretinden sonra Ankara 13 Kasım 1989'da Atatürk Barajı'nın rezervlerini doldurmak için su tutmaya başlayacağını bildirmiş akabinde Suriye ve Irak'ın tepkisi ile karşılaşmıştır. 1987 tarihinde imzalanan güvenlik protokolünde su tutulması döneminde belirtilen su miktarına uyulacağı belirtilse de Irak ve Suriye olayı protesto etmiştir. Suriye Dışişleri Bakanı Faruk El Şara, Mart 1991'de Ankara'yı ziyaret etmiş adil su talebi söylemlerine devam etmiştir. Turgut Özal ise Suriye'nin PKK'ye yardım ettiğini, Abdullah Öcalan'ı da sakladığını belirtip bu talebe karşılık vermemiştir. Suriye ise ısrarla PKK'ye destek sağlamadığını ve Öcalan'ı

⁹⁶ Bknz: "10 Aralık 1987 Resmi Gazete Madde 6-9", <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19660.pdf>, (10.05.2021).

⁹⁷ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2: 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İstanbul 2015, s.137.

saklamadığını belirtmiştir.⁹⁸ Öcalan ise 1992 yılında yapılan röportajda Şam'da karargah ve ev olarak kullandığı yeri göstermiştir. Röportaj ve görüntülerden hareketle Öcalan'ın Suriye'den destek aldığına ulaşılabılır.⁹⁹ Türkiye'nin suyu Suriye'ye güç olarak kullanması ilerleyen zamanlarda da devam etmiştir. Özal'ın, “*Suriye PKK'ye yardım ederse sularını keseriz.*”¹⁰⁰ sözü su gücünü kullandığının bir örneğidir. Suriye su konusunda talep istedikçe de Türkiye Suriye'nin PKK desteğine binaen bu talebi karşılamayacağını belirtmiş Suriye ise ısrarcı tutumunu devam ettirmiştir. Türkiye, Suriye'nin PKK'yi koz olarak kullandığını düşündüğü için Suriye'nin PKK'ye verdiği desteğin geri çekilmesini istemiştir. Hikmet Çetin, Faruk El Şara'ya “*Suriye'nin suya karşı terörü kullandığını, Türkiye'nin terörü kendi başına çözebileceğini ancak Suriye'nin su sorununu Türkiye'siz çözemeyeceğini*”¹⁰¹ söylemiştir.

3.6. Türkiye'nin Bölgesel Kalkınma Planı: Güneydoğu Anadolu Projesi(GAP) ve Etkileri

Türkiye, yukarıda sayılan birçok plan ve projeyi Orta Doğu ile gelişen ilişkiler doğrultusunda oluşturmuştur. Bu dönemde kendi ülkesi için ortaya koyduğu proje de Güneydoğu Anadolu Projesi olup bu proje aşağıda incelenmiştir.

3.6.1. GAP

27 Ekim 1989 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla Kanun Hükmünde Kararname ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı kurulmuştur. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı bu teşkilat, GAP Yüksek Kurulu ile GAP İdaresi Başkanlığı'ndan oluşmaktadır. Merkez teşkilatı Ankara'da, bölge müdürlüğü Şanlıurfa'da bulunan bu teşkilatın temel amacı 388 sayılı Kanun Hükmünde

⁹⁸ Öner Pehlivanoglu, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s.137.

⁹⁹ “Abdullah Öcalan Röportajı”, Mehmet Ali Birand 32. Gün Arşivi, <https://www.youtube.com/watch?v=iJ91JxQJt44&t=321s> , (01.08.2021).

¹⁰⁰ Neşet Akmandor, Hüseyin Pazarıcı, Hasan Köni, *Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu*, Tesav Yayınları, Ankara 1994, s.62.

¹⁰¹ Öner Pehlivanoglu, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s.138.

Kararnamede belirtilmiştir. Güneydoğu Anadolu Projesi, Adıyaman, Diyarbakır, Şanlıurfa, Siirt, Batman, Şırnak, Mardin, Kilis ve Gaziantep illerini kapsayarak bölge içinde faaliyetler düzenlemektedir. Tarım, sanayi, ulaştırma, inşaat, turizm gibi hizmetler ile sosyal, ekonomik ve kültürel yatırımlar yapmayı amaç edinmiş bu proje, aynı zamanda bölgedeki kaynakları kullanarak bölgeyi kalkındırmayı planlamıştır.¹⁰² GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı kurulduğu senenin ertesinde de tarımsal pazarlama, bölgesel ulaşım ve alt yapı çalışması, Dicle Nehri'nin kirliliğinin araştırılması, uluslararası tarımsal araştırma ve eğitim merkezlerinin kurulması gibi on beşi aşkın proje başlatmıştır.¹⁰³

GAP'ı kapsayan şehirlerin toplam yüzölçümü ülke yüzölçümünün %9.7'sini oluşturmaktadır. Bölgedeki tarım alanları ise % 43.6 ile Türkiye'deki % 36 tarım alanlarına göre daha avantajlıdır. Ayrıca GAP bölgesi Türkiye'deki tarım alanlarının % 11.7'sini, mera alanlarının % 10.03'ünü, orman-fundalık alanlarının % 6.2'sini ve diğer alanlar da % 11.4'ünü oluşturmaktadır. GAP bu anlamda ekonomik potansiyel olarak bölgenin sahip olduğu kaynakları geliştirerek bölge halkına kazanç sağlamaktadır. Zaten bölge tarım alanı, sulanabilir alan, yüzey suları, yer altı suları, hidroelektrik enerjisi, petrol ve fosfat açısından oldukça verimli topraklara sahiptir.¹⁰⁴

Bölgeyi kalkındırma gayesinde olan GAP, 21 baraj ve çok sayıda sulama sistemi içermesiyle diğer ülkeleri rahatsız etmiştir. Çünkü Suriye ve Irak Fırat nehrinden alacakları payın düşmesinden endişe etmiştir.¹⁰⁵ Bu endişelerden dolayı sürekli Türkiye ile bu nehirler ile ilgili görüşmüştür.

Ayrıca Turgut Özal, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kürtlerin PKK'ye yardım edeceğinden çekindiği için Türkiye'nin Orta Doğu politikasını oluştururken bu

¹⁰² Bknz: "Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatının Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname", <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.388.pdf> , (09.05.2021).

¹⁰³ Bknz: "GAP 1990 Yılı Faaliyet Raporu", <http://yayin.gap.gov.tr/1990-yili-faaliyet-raporu-yayin-a841e25b88.html> , (09.05. 2021).

¹⁰⁴ Sedat Benek, "Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)", *Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 64, Sayı 3, Şanlıurfa 2009, ss.50-52.

¹⁰⁵ Gün Kut, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul 1991, s. 115.

unsuru göz ardı etmemiştir. Kürtlerin PKK ile işbirliği yapmamaları için Kürtler ile ilgili söylemleriyle bölgedeki Kürtlerin ilgisini çekmeye çalışmıştır. Özal'ın "Büyükanem de belki Kürttür" söylemi, Kürtçe yasağını kaldırmaya çalışması¹⁰⁶ (Kürtçe'nin serbestçe konuşulmasına dair önergeyi mecliste Bülent Akarcalı'ya imzalatırıp aynı gün kabul edilmiştir.) bu durumun örneklerindedir. Özal bu adımlarının yanında Kürtleri azınlık olarak değil de ülkenin vatandaşı olarak gördüğünü, ayrılıkçı hareket izlememeleri gerektiğini ve asla bir Kürt Devleti'nin kurulamayacağını altını çizmiştir. GAP projesi de bu anlamda bölge için önem verdiği bir diğer faaliyet olarak değerlendirilebilir. Zira Özal GAP ile bölgenin kalkınacağını ve bölge halkı ile ilişkilerin de artacağını düşünmüş ve projeye fazlasıyla ilgilenmiştir. Süleyman Demirel GAP'ın kurucularından olup şu an bile anılan "GAP'ı kimseye gap diye gaptırmam" sözü ile sürekli GAP'ı kaptırmayacağını vurgulasa da Özal projeyi geliştirenlerden olmuştur.

3.7. İran İslam Devrimi

Şah Rıza Pehlevi, 1941 yılında iktidara gelmesiyle reformlar yapacağını belirtmiştir. Ülkeyi modernleştirmek istediği için 9 Ocak 1962'de 'Ak Devrim' adı ile reformlar listeleyip halk'a oylatmıştır. % 95 gibi yüksek oy olan bu devrim, feodal sistemin kaldırılması, toprak reformunun yapılması, fabrika hisselerinin millileştirilmesi, işçilerin üretim ile sanayi fabrikalarından gelecek olan gelirlerden pay alması, ormanların millileştirilmesi, seçim reformları, zorunlu eğitim konularını kapsamaktadır.¹⁰⁷ Ak Devrim kağıt üzerinde kalmış ve uygulamaya geçmemiştir. Dolayısıyla din ve devletin sıkı sıkıya bağlı olduğu İran'a laiklik gelmemiştir.

Ak Devrim, yukarıda sayılan konuları içerse de daha çok toprak reformu ile ilgilidir. Geçimi özellikle toprağa bağlı olan geleneksel yaşam süren aşiretler, toprak sahipleri, esnaf, çiftçi ve ulema bu devrim fikrinden memnun kalmamıştır. Üstelik bu memnuniyetsizlik sadece bu sınıflarla sınırlı kalmamış dini kesim de Şah'ın dinin etkinliğini kaldırmasından şikayetçi olmuştur. Aslında asıl sorun bürokratik yapıda ve

¹⁰⁶ Hikmet Özdemir, *Turgut Özal*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 490.

¹⁰⁷ İsmail Zengin, *İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s.41.

ekonomide görülmüştür. Yolsuzluk, rüşvet, hile, petrol fiyatları (1973 İran Petrol Krizi'nin burada yadsınamaz payı vardır.) ve nepotizm artmış; kişi haklarına ket vurulması, kolluk güçlerinin baskın olması ve toplumdaki bireylerin yabancılaşması gerçekleşmiştir.¹⁰⁸

Şah Rıza Pehlevi'nin nihai amacı, bölgeyi askeri güç olarak zirveye çıkarmak ve Basra Körfezi'nin hakimiyetini ele geçirmektir. Bu nedenle askeri harcamalar artırılmış, ABD ile yakın ilişkiler kurulmuş, Batı'nın petrol ihtiyacının güvence altına alınmasına önem verilmiş ve bu doğrultuda adımlar atılmıştır. Ekonominin ve diğer sorunların düzeltilmesinden önce bu konulara odaklanılması, sarayın lüks yaşamından şikayetçi olan halkın tepkisine yol açmıştır. Bu tepkiler karşısında Pehlevi, politikalarını düzeltmek yerine daha da ağırlaştırmıştır.¹⁰⁹

Halk, 1978'de grevler ve gösteriler yaparak tepkilerini dile getirmiştir. Humeyni, Şah rejiminin ve monarşisinin yıkılmasını, İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını belirten mesajlar yayımlayarak ülkede sıkıyönetim ilan etmiştir. 8 Eylül'de Tahran'da yapılan barış yürüyüşünde asker halka ateş açmıştır. Bu olay tarihe 'Kara Cuma' olarak geçmiştir.¹¹⁰

Tepkilerin katlanarak arttığını gören Şah, Ocak 1979'da ülkeyi terk etmiştir. Şah taraftarları ile devrimciler arasındaki mücadele ise 11 Şubat 1979'da devrimcilerin kazanımı ile son bulmuştur. Bu devrimin en dikkat çeken detayı ise ABD'nin Şah Rıza Pehlevi'yi desteklememesidir.

Devrimcilerin kazanmasında sosyo-ekonomik nedenler, ideolojik nedenler ve toplumsal olaylar etkili olmuştur. Zaten Ayetullah Humeyni, devrime olan inanç ile

¹⁰⁸ Ünal Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz*, Mayıs, Cilt 3, Sayı 29, Ankara 2011, ss. 97-98.

¹⁰⁹ Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, ss.226-227.

¹¹⁰ İsmail Zengin, *İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s.67; Hüseyin Asaf, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s.204.

İslam enternasyonalizminin yayılması gerektiği inancı içinde olmuş ve bu doğrultuda hareket etmiştir. Bu devrim “*insanlık tarihinin en büyük halk patlamalarından biri*”¹¹¹ olarak tanımlanmıştır. Şah ve Şah rejimine olan tepkilerin bir anda çığ gibi büyümesi de halkın yaşadıklarının bir patlaması olarak devrime giden yolu açmıştır. Devrimcilerin yanı sıra bu devrimi radikal islamcı grup, ılımlı solcular, islamcılar, milliyetçiler, liberaller ve radikal solcular da desteklemişlerdir.¹¹²

Daha önce Şah için İslam düşmanı, emperyalizm uşağı gibi söylemlerde bulunan İslam Devrimi’nin lideri Ayetullah Humeyni, sürgünden gelince İran’ın dini lideri seçilmiştir. Böylece İran’da İslami rejim ve yönetim hüküm sürmeye başlamıştır.¹¹³ Bu devrime toplumsal, siyasal, hukuksal ve ekonomik açıdan İran için afet olduğu söylemleri dillendirilmiştir.¹¹⁴

Devrim sonrası Mehdi Bazargan’ın başbakan olmasıyla, İran’ın ABD ile var olan müttefiklik ilişkisine son verileceği ve İran’ın artık bağlantısız davranacağı açıklanmıştır. Devrim sonrası kurulan Bazargan hükümeti ABD, SSCB ve Avrupa ile dengeli bir siyaset izlemiştir. Bu nedenle ticari ilişkiler yapılmış fakat diğer konularda iş birliği sağlanmamıştır. Yine bu dönemde Humeyni, devrimi İslami dünya düzeninin kurulmasında bir araç olarak görüp tüm Müslümanların bu doğrultuda hareket etmesini istemiştir.¹¹⁵

İran Devrimi’ni, İran’ın kendi içinde yaşadığı bir dönüşüm olarak değerlendiren Hüseyin Bağcı, İran’ın Şii devlet, ve Şii kültüre hakim olması nedeniyle Sünni devletler ve İslam konferansına üye olan devletler için de önemli bir tehlike arz etmeye başladığı için devrimi ihraç etmek istediğini belirtmiştir. Bağcı, ihraçtan kasıt olarak başka ülkeler üzerinde etkili olmayı kastetmiş, bu durumu “*İran bugün*

¹¹¹ Richard W. Cottam, “Inside Revolutionary Iran”, *Middle East Journal*, Cilt 43, İlkbahar 1989, s.168.

¹¹² Tayyar Arı, *Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, Alfa Basım, İstanbul 2004, ss. 339-340.

¹¹³ Ercan Çitlioğlu, *İran’ı Anlamak*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 30-40.

¹¹⁴ Shaul Bakhash, *The Reign of the Ayatollah: Iran and the Islamic Revolution*, Newyork 1986, s.4.

¹¹⁵ Tayyar Arı, *Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, Alfa Basım, İstanbul 2004, ss. 351-354.

doğalgaz, petrol satıyor fakat o zaman devrim satamadı, İran devrimi bu açıdan başarısız olarak değerlendirilir.” sözleri ile değerlendirmiştir.

Bu devrim, 54 yıllık Pehlevi Hanedanlığı'na son verdiği gibi ilerleyen bölümlerde aktarılacak olan İran-İrak Savaşı gibi birçok olayın oluşmasına ve birçok ülkenin politikasının etkilenmesine de zemin hazırlamıştır.

Çünkü İran İslam Devrimi sadece bölgeyi etkileyen bir devrim olmayıp dünya çapında etkisi olan bir devrimdir. İran Devrimi bu bağlamda Türkiye dahil tüm coğrafyalarda İslamcı hareketleri etkilemiştir. Herkes İran'da olan devrimin heyecanı ile harekete geçip yeni bir düşünce edinerek devrim yapabileceği umudu içinde olmuştur. Türkiye dahil olmak üzere Orta Doğu coğrafyasında kendini gösteren bu devrim, İslamcılığı güçlendirmiştir. Zaten devrimin ihraç edilmesindeki amaçlardan biri de İslamcılığı yaymak olsa da devrim sonunda İslamcılığın yayılmasından ziyade Arap dünyasıyla ilişkilerin sorunlu hale geldiği çok çatışmalı bir jeopolitik doğmuştur.¹¹⁶

3.7.1. İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye Etkileri

İran bu devrim ile İslam Cumhuriyeti'nin savunulmasını, İran'ın güvenliğinin sağlanmasını ve İslami değerlerin hakim olduğu dünya düzeninin kurulmasını amaçlamış,¹¹⁷ devrimin etkilerinden Türkiye de nasibini almıştır. Bu bağlamda İran İslam Devrimi, Soğuk Savaş dönemi içerisinde Türkiye'nin Orta Doğu Arap politikasını da etkilemiştir.¹¹⁸ Robert Olson, İran İslam Devrimi'nin Türkiye'de aşağıdaki korkulara sebebiyet verdiğini savunmuştur:¹¹⁹

¹¹⁶ Arif Keskin ile 10 Ocak 2022 tarihinde yapılan mülakat.

¹¹⁷ Rouhollah K. Ramazani, *Revolutionary Iran Challenge and Response in the Middle East*, John Hopkins University, Baltimore 1986, s.24.

¹¹⁸ Celal Kazdağlı ile 20 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat.

¹¹⁹ Robert Olson, *Turkey- Iran Relations 1979-2004 Revolution, Ideology, War, Coups and Geopolitics*, Mazda Publishers, California 2004, s.1.

-Türkiye'deki İslamcı hareketlerin güç kazanacağını ve rejimin laikliği riske atacağı düşüncesi

-Bağımsız bir Kürt Devleti'nin kurulacağı endişesi

-İran'ın ABD etkisinden sıyrılarak Sovyet etkisi altına gireceği ve Türkiye'deki sağ sol çatışmalarının artacağı düşüncesi.

Türkiye kısmen bu endişelerinden ötürü İran ile ilişkilerinde güvenlik temelli politikalar yürütmüş olup 26 Mayıs 1983'te de Kuzey Irak'taki PKK üstlerine saldırmıştır. Bağdat, Türkiye'nin sıcak takip yapma isteğine olumlu yanıt verirken; İran, bu isteğini reddetmiştir. Ayrıca İran, petrol borularının bir kısmının İran topraklarından geçmesini istemiştir. Türkiye ve İran topraklarından geçmesi istenen bazı boru hatları da PKK'nin aktif olduğu bölgelerden geçtiği için Türkiye'nin güvenlik endişesi daha da artmıştır. Dolayısıyla Türkiye ve İran o dönem güvenlik konusunda işbirliği yapmak zorunda kalmıştır.

Bu devrim, Türkiye'de siyasal islamın yükselmesine neden olduğundan kültürel İslamizasyon politikası yürürlüğe konulmuştur. Türk ordusunun uyguladığı bu politika, Amerikan dış politikası ile uyumlu olup İslami eğitimi devlet kontrolü altına almayı amaçlamıştır.

Humeyni de Türkiye'de Allah ve Peygamber yerine Mustafa Kemal Atatürk'e itaat edildiğine dair söylemlerde bulunmuş ve Türkiye'nin tepkisi ile karşılaşmıştır. İran, tepkiye rağmen söylemlerine devam etmiş, üstelik iman için silahları kuşanabileceğini belirtmiştir.¹²⁰

İran İslam Devrimi sadece Türkiye'yi değil uluslararası sistem ve devletleri de etkilemiştir. Bu nedenle evrensel bir yapıya sahip olup küreselliğiyle uluslararası sistemin siyasi yapısına ve ABD'nin otoritesinin sorgulanmasına, ulusların özgün değerlerine dönmeyi düşünmelerine, dünyadaki hakimiyetin sorgulanmasına neden olmuştur. Yine bu devrim siyasi ve ideolojik öneme sahip Körfez Savaşı'nı, süper

¹²⁰ Mehmet Saray, *Türk- İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, ss. 157-160.

güçleri ve petrol arzı ile fiyatını etkilemiştir. Irak, Suriye, Lübnan gibi ülkeler Arap devletleri olarak değil, Müslüman toprakları olarak görüldüğü için bu gibi ülkeler devrimi ihraç etmek ve İran'ın dış politikasını yürütmek için doğal arena olmuştur. Ayrıca bu savaş, Orta Doğu'nun bölgesel siyaseti üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi bir Irak petrol boru hattı Türkiye toprakları üzerinden döşenmiş ve iki ülke arasındaki ilişkileri etkilemiştir.¹²¹

İran bu devrim ile İslam Cumhuriyeti'nin savunulmasını, İran'ın güvenliğinin sağlanmasını ve İslami değerlerin hakim olduğu dünya düzeninin kurulmasını amaçlarken¹²² bölgesel ve ulusal etkilerini de uzun yıllar göstermiştir.

3.8. İran- Irak Savaşı

1979 yılında yaşanan İran Devrimi'nden sonra modern İran Silahlı Kuvvetleri, bölgede tehdit unsuru yaratmıştır. Ayetullah Humeyni'nin kurmuş olduğu İran İslam Cumhuriyeti bu silahlı kuvvetlere sahip olduğu için ABD Irak'a yaklaşarak Irak'ı desteklemiştir. Özellikle Şatt'ül-Arab anlaşmazlığında Irak'ın yanında yer almıştır. Ordunun halkın yanında olması ile Şah rejimi devrilmiş, akabinde ise Şii lider Humeyni reform ile halk hareketinin başına geçip İran İslam Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Saddam Hüseyin başlarda İslam devriminden ve Şah'ın İran'dan kaçışından memnuniyet duymuştur. Bunun temel nedeni İran Şahı'nın Irak'a karşı politikalar yürütmesidir.¹²³ Şah'ın modernleşme reformları, İslam'ın katı kurallarına aykırı olması, reformların da kadın haklarına ve laikliğe dokunması nedeniyle Şii liderleri memnun etmemiştir.¹²⁴

Irak'ın İran rejiminin karışıklığından yararlanarak Arap dünyasında liderliğe yükselme isteği, dinsel ve mezhepsel sorunlar, ideolojik sorunlar, Kürtler ve

¹²¹ Hamar Rabinovich, "The Impact on the Arab Word ", <http://hawzah.net/fa/Article/View/97608> ,(10.05.2021).

¹²² Rouhollah K. Ramazani, *Revolutionary Iran Challenge and Response in the Middle East*, John Hopkins University, Baltimore 1986, s.24.

¹²³ Öner Pehlivanoglu, *Orta Doğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s.180.

¹²⁴ John Keegan, *Irak Savaşı Ve Türkiye*, Çeviren: İlhan Bekbay, Marka Yayınları, İstanbul 2005, s.74.

Kuzistan Arapları ile ilgili yaşanan sorunlar nedeniyle Irak- İran Savaşı sekiz sene sürmüştür.

Ayrıca Orta Doğu'da yaşanan bu savaşın en önemli nedeni Basra Körfezi'ndeki hakimiyet savaşıdır. ABD'de de Basra Körfezi'ne kimin hakim olacağını önemsemiştir. Çünkü Basra Körfezi'ndeki hakimiyet ABD'nin de menfaatleri için önem arz etmektedir. Bir diğer neden de Kuveyt işgalinden sonra Irak hükümetinin Şatt'ül-Arab'ın diğer tarafının da kendi toprağı olduğunu iddia etmesi ve İran ile yeni bir antlaşma imzalamak istemesidir. Irak'ın bu talebi İran tarafından karşılık bulmamıştır.¹²⁵

Daha önce de Şatt'ül-Arab için 1975 yılında Cezayir Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sınır sorunu ve Kürtlerle alakalı maddeler içerse de Saddam Hüseyin bu antlaşmayı zorunluluktan imzaladığını belirtip Cezayir Antlaşması'nı tanımamıştır. Saddam Hüseyin, bu antlaşma ile sadece İran'a vermek zorunda kaldığı toprakları geri alıp Şatt'ül-Arab üzerindeki denetimi ele geçirmeyi hedeflememiştir. Bunun yanı sıra İslam Devrimi'nin ülkesindeki etkilerini azaltmak, İran'ın petrol alanlarından faydalanmasını engellemek ve bölgede en güçlü konuma gelmek gibi hedefleri olmuştur.¹²⁶

Bu savaşın çıkmasındaki en önemli unsurlardan biri Irak'ın nüfusunun % 60-65'ini Şiilerin oluşturmasıdır çünkü Irak rejimi ülkedeki Şiilerin İran etkisinde kalıp ülke içinde sorun çıkaracağını düşünmüştür.¹²⁷ İran da ülkedeki Şiilerin fazla olmasını kendi lehine kullanmaya çalışsa da başarılı olamamıştır.¹²⁸

¹²⁵ Muhammed Hüseyin Hafizyan, "İran- Irak Savaş Mirası", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, İlkbahar 2010 ss.272-276.

¹²⁶ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2007, ss. 545-546.

¹²⁷ Türel Yılmaz Şahin, "Örgütler: KİK/ Arap Birliği/İİT/D-8", *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler*, Editör: Mehmet Şahin, Kopernik Yayıncılık, İstanbul 2019, ss.408.

¹²⁸ Muhammed Hüseyin Hafizyan, "İran- Irak Savaş Mirası", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, İlkbahar 2010, ss. 272-276.

Saddam Hüseyin'in hedefi İran'ı işgal etmek değil Irak için güvenli bir hat kurmaktır. Bu güvenli hattı, sınırda genişçe bir hat çekerek yapmayı planlamış olsa da İran karşı hamle yaparak Irak'ın çekilmesini sağlamıştır. Daha sonra Irak'ın askeri harekâtına karşıt İran'da Arap ve Kürtler'in ayrılıkçı hareketleri başlamıştır. İran tarafından desteklenen bu hareketler Tahran yönetimini sert bir uygulamaya yönlendirmiştir. İktidar, islami ilkelere zorunluluk getirmiş aynı zamanda İran'da iktidar ile muhalefet arasındaki çatışmalar devam etmiştir.¹²⁹

Irak Hava Kuvvetleri olan Mirage avcı bombardıman uçaklarının İran hava üslerine saldırmasıyla ve Saddam Hüseyin'in Cezayir Antlaşması'nı tanımamasıyla savaş başlamıştır. 1981 Eylül ayında İran birlikleri, Abadan şehrini kuşatmasıyla 24 Ekim 1980'den beri işgal ettikleri Hürremşehir'den geri çekilip uluslararası kamuoyunun tanıdığı sınırlara geri dönmüşlerdir. 1983 yılında İran birlikleri Kürdistan'a saldırmaya başlayıp 1984 yılında da Mecnun Adaları'nı işgal ettikten sonra Iraklılar Şehirler savaşına ve Petrol Tankerleri Savaşına başlamıştır. Ertesi sene Bağdat, İran füzelerine hedef olmuş 1986 yılında da İran birlikleri Fao Adası'nı işgal etmiştir.

Daha sonra İran birlikleri Basra kentine doğru saldırıya geçmiştir. Ertesinde Güvenlik Konseyi çatışmaların derhal durmasını belirttiği 598 sayılı kararını almıştır. 1988 senesinde de Irak füzeleri Tahran'ı hedef almış, Irak ise ilerleyen bölümlerde detaylandıracağımız Halepçe Katliamı'nı gerçekleştirmiştir.

Öncesinde de Amerika ve İran arasında ufak çatışmalar meydana gelmiştir. Nisan 1988'de Amerikan gemileri İran denizinde bulunan petrol kuyularına saldırıp İran gemilerini batırmıştır. Irak ise Fao Adası'nı geri almıştır. Aynı sene de Irak'ın saldırılarından kaçan İran, Basra ve Kürdistan'ı boşaltmıştır. Ertesinde Amerikan savaş uçağı İran'a ait sivil uçağı vurmuştur. Amerika sekiz sene süren bu uzun savaşta Soğuk Savaş sürecinde olmasına rağmen Irak'a nakdi ve diplomatik yardım yapmıştır.

¹²⁹Öner Pehlivanoglu, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s.182.

Bunun en önemli nedeni Basra Körfezi'nde kurulacak olan hakimiyetin Amerika'yı etkilemesidir. Yardım konusunda destek göremeyen İran ise Birleşmiş Milletler'in 598 sayılı kararını kabul edip Irak ile ateşkes sağlamıştır.¹³⁰

İran ve Irak, savaş sonrası sivil ve asker kaybının yanı sıra maddi zarara da uğramıştır. İran'da malzeme ve insan kaybı; Irak'ta ise petrol üretim tesisleri tahribat yaşamıştır. Ayrıca Irak bu savaş için ABD, Kuveyt, Fransa gibi ülkelerden silah ve askeri yardım almıştır. Açıkçası bu savaş, kazananın olmadığı bir savaş olmakla birlikte İran ve Irak başta olmak üzere diğer ülkeleri de yıpratmış bir savaş olmuştur. John Keegan bu savaşı Dicle Nehri'nde yaşanan Stalingrad Savaşı'na¹³¹ benzetmiştir. Gerçekten de bu savaş, verdiği kayıplar ile Orta Doğu'nun Stalingrad savaşıdır.

Bu savaşta ABD'nin, Irak'ın yanında hareket etmesi ve Sovyetler Birliği'nin Irak'a olan silah sevkiyatını artırması, büyük devletlerin Irak'ın yanında İran'ın ise karşısında yer aldığı göstergesidir. Yine bu dönemde İran'ın aleyhine yürütülen politikalar İran'ı daha da fazla yıpratmıştır. Yukarıda zikredilen Birleşmiş Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararını İran bir anlamda kabul etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan Halepçe Katliamı, Fao Adası'nın geri alınması, ABD'nin uzaydaki uyduları aracılığıyla İran'a ait bilgileri Irak'a iletmesi gemilerini de İran'a karşı kullanması, Batı donanmasının Körfez'e konuşlanması ve İran'da yaşanan iç sıkıntılar İran'ın bu kararı onaylamasında etkili olmuştur.¹³²

3.8.1. Halepçe Katliamı ve Türkiye

İran-İrak Savaşı'nın devam ettiği 1984 yılında Irak hükümeti ile Kürdistan Yurtsever Birliği'nin imzaladığı antlaşmaya göre Kürtler, İran ile yapılan savaşta hükümetin yanında olursa özerklik kazanacaktır. Bu antlaşmaya rağmen çatışmalar

¹³⁰ Alain Gresh, Dominique Vidal, *Ortadoğu Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na*, Çeviren: Hamdi Türe, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, ss. 81-82.

¹³¹ John Keegan, *Irak Savaşı Ve Türkiye*, Çeviren: İlhan Bekbay, Marka Yayınları, İstanbul 2005, s.9.

¹³² Alain Gresh, *Ortadoğu: Mezopotamya'dan Körfez Savaşına*, Çeviren: Hamdi Türe, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, s.75.

devam etmiş, 1988 yılında da Iraklı Kürtler İran ordularına yardım edip İran sınırındaki Halepçe kasabasının alınmasını sağlamıştır.

1987 yılında Birleşmiş Milletler'in ateşkes çağrısına uymayan taraflar saldırıdan geri durmamıştır. Irak'ın kuzeyinde İran sınırına yakın Süleymaniye bölgesinin 70.000 nüfuslu Halepçe Kasabası'na ve kasabaya yakın Hurmal Şehri İran-Kürt güçlerinin eline geçmiştir. Irak 17 Mart 1988 tarihinde düşmana yardım iddiası ile Halepçe'ye hava saldırısı düzenlemiştir.¹³³ Bu katliama başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası kamuoyu büyük bir tepki göstermiştir.

Bu hava saldırısında kimyasal silahlarla 5000 kişi ölmüş, 7000 kişi de yaralanmıştır. Bu katliamın temel amacı, Saddam rejiminin İran-Irak Savaşı döneminde Enfal Hareketi kapsamında Kürtler'e karşı izlediği arındırma politikasıdır. 3 gün süren bu operasyonda daha önce de Enfal Hareketi'nde görevlendirilen Saddam Hüseyin'in yeğeni 'Kimyasal Ali' lakaplı Ali Hassan Majit, Halepçe Katliamı'nda da görevlendirilmiştir. Majit'in lakabından da anlaşılacağı üzere bu harekât kimyasal silahların kullanıldığı bir harekât olup katliam sırasında zehirli gazın içinde elma kokulu kimyasal madde olduğu için gazın atılması ile ortalığa elma kokusu yayılmıştır. Küçük çocukların bu kokuya doğru koşup "Daye behna seva te" yani "Anne elma kokusu geliyor" diyerek öldükleri belirtilmektedir.¹³⁴ Böylece; 1920'li yıllarda Milletler Cemiyeti'nin getirdiği kimyasal silahların kullanıma dair yasak, 1980'lerde Saddam'ın zorba rejimi tarafından delinmiştir. Kimyasallar kullanılarak öldürülen Iraklı Kürtler'in durumunu ve bölgeyi analiz etmek isteyen Gazeteci Ramazan Öztürk, katliamın ne kadar vahşet dolu olduğunu ilerleyen zamanlarda şu sözlerle açıklamıştır:

135

¹³³ Refet Yinanç, *Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991)*, Tanmak Yayınları, Ankara 1992, ss.24-25.

¹³⁴ "Halepçe Katliamı.", <https://bianet.org/bianet/yasam/240850-halepce-katliami-daye-behna-seva-te> , (01.05.2021).

¹³⁵ "Halepçe Katliamı'nın Sembol Fotoğrafını Çeken Ramazan Öztürk, Kimyasal Ali Davasına Tanık Olarak Çağrıldı.", <https://www.haberler.com/halepce-katliami-nin-sembol-fotografini-ceken-haberi/> , (01.05.2021).

“Hayvanların çoğu ölmüştü. ‘Eğer gaz şehrin dışını bu kadar etkilemişse şehir ne durumdadır?’ diye düşündüm. Korkuyordum. Şehrin içine ilk girdiğim anda sokakların sağında ve solunda cesetlerle karşılaştım. Bu cesetler daha çok kadınlara, yaşlı insanlara, bebeklere, çocuklara aitti. Görüntüleri çok feciydi. Kiminin derisi kabarmıştı, sıcak su dökülmüş gibi. Kimi yanmış, kimi morarmıştı. Sofra başında yemek yiyen anne, baba, çocuklar ölmüş. Birbirlerine sarılmış halde can vermişler. Kapı eşiğinde anne ve çocuklar. Katliamın üçüncü günüydü. Cesetler kokuyordu. Dayanılmaz bir koku vardı. 6 bin insanın kokusunu düşünün.”

İnsan haklarına aykırı olan bu durum için kamu kurum, kuruluş ve örgütleri de tepki gösterip katliama dair araştırmalar yapmıştır. İnsan Hakları İzleme Örgütü’nün 11 Mart 1991 ‘Iraklı Kürtlere Ne Oldu?’ raporuna göre katliamdan kaçan Kürtler İran, Yunanistan, Pakistan ve Türkiye’ye sığınmıştır. 29 Ağustos 1988’de binlerce Iraklı Kürt, Türk sınırına ulaşmıştır. Türkiye o dönem ekonomik nedenlerle uğraştığından ve PKK’yi bastırmaya çalıştığından dolayı ilk iki gün Iraklı Kürtleri içeri almayı reddetmiştir. Daha sonra Turgut Özal, iç ve dış politikanın söylemleriyle insani diplomasi vurgusu yaparak sınırı açmıştır. Türkiye, mülteciler terimini kullanmak yerine misafir terimini kullandığı Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin 1951 Sözleşmesini ve 1967 Protokolleri’ni Avrupa’dan kaçanları dahil etmeyerek imzalamıştır. Bu bağlamda Iraklı Kürtlerin ülkede istedikleri yere yerleşmeleri engellenmiştir. Türk hükümeti sığınan bu insanlara gıda, barınma, sağlık gibi imkanlar sağlamış olsa da kalıcı olarak kalmalarını reddetmiştir. Bu nedenle Iraklı Kürtler mülteci olarak kabul edilmediği için Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu’nun koruması altına alınmamıştır.

Uluslararası kamuoyunun Türkiye’nin sığınmacılara kapı açmasını vurguladığı dönemde Özal, Chanell 4 Televizyonu’na *“Dünya, Türkiye kapı açsın diyor, ama bizim 1988’den tecrübemiz var. 1988’de 60 bin kişi aldık. Hâlâ 30 bini Türkiye’de, rica ettik siz de alın biraz, biz de gerisini alalım, ama iş tatbikata gelince hepsi kaçtılar. İnsan hakları deyince lafını ederler, o kadar. Burada şu anda görünen insan sayısı 200 bin, muhtemelen 500 bine yakın da gelebilir. Türkiye bunlara elinden*

*gelen yardımı yapacak tabi, ama bunların hepsini biz alıp yerleştiremeyiz.”*¹³⁶ sözleri ile yapacağı yardımın devamlı olmayacağını ve bu yardımın da uluslararası ortamda Türkiye ile sınırlı kaldığını vurgulamıştır. Daha önce de zikredildiği üzere Turgut Özal’ın endişesi, Kürtler’in bağımsız bir devlet kurması ve bunu yaparken de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Kürtlerden destek almasıdır. Özal, Kürtlerin beşinci kol faaliyeti yürütmesinden kuşku duysa da Iraklı Kürtler’in sınırı geçmesine izin vermiştir.

Özal, “... Türkiye’nin Kürt politikasında yarın tarih yazılacaksa bu politikanın en sorumlu mevkinde olan kişi olarak ben söylüyorum, değişim tarihi 1988 yılında Halepçe katliamından kaçan peşmergelere kapıları açmamızdır. Ve bu hiç kolay olmadı. Askerler buna şiddetle karşı çıktılar. Ve bütün sorumluluğu alarak, bütün ikna gücümü kullanarak, o kapıları ben açtım.”¹³⁷ sözleri ile tüm sorumluluğu üstlenmiştir.

Türkiye bu sığınmacılara ‘Geçici Barınma Merkezleri’ tesis etmiş, yardım malzemeleri içinse 1 Eylül 1988’de 27-88/2562 sayılı yazısıyla Diyarbakır ve Hakkari’de ‘Yardım Malzemelerini Teslim Alma ve Sevk Komisyonu’ kurulmuştur. Turgut Özal daha sonra da , 107 Sayılı TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) kararını çıkartmıştır:¹³⁸

“Irak’ın Kuveyt’i işgali ve sonrasında meydana gelen ve ülkemizi yakından ilgilendiren olaylar sebebiyle, Türk Devleti’nin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmesi muhtemel gelişmeler karşısında, Anayasanın 117. maddesine göre milli güvenliğin sağlanmasından ve Silahlı Kuvvetlerin yurt savunmasına hazırlanmasından Yüce Meclise karşı sorumlu bulunan hükümete; ülkemize bir tecavüz vukuu halinde derhal mukabele edilmesi maksadına münhasır olarak, savaş hali ilanı, Silahlı Kuvvetlerin kullanılması, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye’de bulunması

¹³⁶ “Özal: Biz bu kadar insanı yerleştiremeyiz”, Hürriyet 05.04.1991 s.13.

¹³⁷ Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, The Özal Bir Davanın Öyküsü, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2021, s.485.

¹³⁸ Resmi Gazete, 14 Ağustos 1990, sayı 20605.

konularında Anayasanın 92. maddesi uyarınca izin verilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 12. 8. 1990 tarihli 126. Birleşiminde kararlaştırılmıştır.

Daha sonra 1991'de Başbakanlık, Devlet Bakanlığı, Yönetim Merkezi en tepede olmak üzere merkez teşkilatı ve taşra teşkilatı olarak sığınma hareketi için organizasyon kurulmuştur. Merkez teşkilat, ulusal temsilcilikler ve yabancı ülke ve uluslararası kuruluş temsilcilerini içerirken; taşra teşkilatı ise Diyarbakır, Batman, Şırnak, Hakkari, Van, Adana, Hatay, İçel'de kurulan İl Koordinasyon Destek Merkezlerini kapsamaktadır.

Bu kamplarda beslenme, barınma, eğitim gibi ihtiyaçlar karşılanırken bir anda refoulement iddaları gündeme yansımıştır. Türk idarecilerin Kürtleri geri göndermeyi istediği söylenmiştir.

Eski Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Halepçe Katliamı'ndan sonra Türkiye'nin Iraklı sığınmacılara kapıları açmasını çok doğru bir hareket olarak değerlendirmiştir:

139

“Çok doğru bir hamleydi. Çünkü başka gidecek yerleri yoktu. O zamanlar ben SHP'de (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) grup başkan vekiliydim, 15 20 arkadaşla beraber bölgeye gittik. Bir kısmımız Hakkari'ye bir kısmı daha güneye gitti. Daha sonra ben ve arkadaşlarım Diyarbakır'a geçtik, onların durumuna baktık. Bunların sonucu olarak Sayın Turgut Özal, Amerikalılar ile konuşarak Kuzey Iraktakileri korumak için uçuşa yasak bölgeyi ilan etti, Adana'da üstünden çaklar kalkıyordu içinde bir tane Türk subay olmak üzere uçuşa yasak bölgeden kontrol edildi. Yani Irak'ın merkezinin Kuzey Irak'ta etkisi kalmadı. Uzun süre yasak bölge ilan edildiği için Türkiye ile kucaklaşması normaldi. Ayrıca bu insanların Türkiye tarafında akrabaları vardı, endişe ve korku içindeydiler. Yani Türkiye'nin onlara sahip çıkması ve koruması normaldi”

¹³⁹ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

3.8.2. İran-İrak Savaşı'nın Türkiye'ye Etkileri

İran-İrak Savaşı'nda genel olarak ülkeler İran'a karşı Irak'ı desteklemiş, İran da savaş boyunca Şii'leri desteklemiştir. Böylece Şii siyasal hareketliliği, güç ve bedelli bir ivme kazanmaya başlamıştır. Bu durumdan Türkiye de etkilenmiş, İran'ın Türkiye ile olan ilişkileri sorunlu hale gelmiştir. Yine bu dönemde İran, Türkiye'deki devrim siyasetini hızlandırmış daha sonra da PKK'yi desteklemiştir. Ayrıca Irak ve İran, sınırlarında yaşayan muhalif Kürtleri Türkiye'ye karşı koz olarak kullanmıştır. Türkiye de bu nedenle İran-İrak Savaşı'nda daha çok ekonomik ilişki kurmaya çalışmıştır.¹⁴⁰

İran-İrak Savaşı süresince Türkiye zor bir dönem yaşamıştır. Çünkü bu savaş Türkiye'yi ekonomik ve sosyal açıdan zedelemiş, iç politikasında da güvenlik sorunu yaratmıştır. Güvenlik sorununun ana nedeni Türkiye sınırının kullanılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. PKK, Irak Kürtleri ve Suriye ile yakın ilişkiler kurup stratejik hamleler yapmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Türkiye'den Suriye'ye Lübnan'dan ise İran'a geçerek faaliyetlerini artırmıştır. Faaliyetleri arasında kamp kurarak gerilla eğitimi alan PKK, Irak sınırından da Türkiye'ye geçmiştir.

Türkiye, İran-İrak Savaşı boyunca 1983, 1986 ve 1987 yılında sınır ötesi harekât gerçekleştirmiştir. Irak'a yönelik ilk harekâta Türkiye, Irak tarafından çok tepki almamış olup Ekim 1984'te ise Ankara ve Bağdat'ın takibi amacıyla her defasında onay alması gerektiğine dayanan protokol imzalamıştır. Bir ay sonrasında da 'iki tarafın diğer ülkeye yönelik faaliyetlere kendi ülkesi üzerinde izin vermeyeceği' esasına dayanan güvenlik protokolü imzalanmıştır. Böylece İran üzerinden Türkiye'ye PKK'nin girmesi güçleşmiştir. 10 Ağustos'ta Hakkari'de 12 askerin ölmesinin akabinde Türkiye jet uçakları Irak sınırını geçerek Kuzeybatı Irak'taki üç PKK kampını bombalamıştır. Türkiye, 1987 senesinde de PKK'nin 34 kişiyi öldürdüğü saldırıya misilleme olarak PKK üslerini bombalamıştır. İran, bu olayı 'Kürt halkının katliamı' olarak nitelendirip protesto amaçlı yapılması gereken ticari

¹⁴⁰ Arif Keskin ile 10 Ocak 2022 tarihinde yapılan mülakat.

görüşmeleri ertelemiştir. İki ülke arasında yaşanan gerginlik daha sonra Halepçe Katliamı ile artmıştır.¹⁴¹

Irak'taki otorite eksikliği, PKK'nin Türkiye'ye rahatça girmesini sağlamıştır. Türkiye de hem tarafsız dış politika hem de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı kararı çerçevesince hareket etmeyi amaçlamıştır. Özal, İran-İrak Savaşı'nda “İki tarafı da memnun edebilmek kolay değil. Bu biraz da ip cambazının durumuna benzer”¹⁴² şiarıyla hareket ederek ekonomik ve ticari çıkarlar nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerdeki aktifliğin yitirilmemesi adına tarafsız davranmıştır. Bu tarafsız politika dahi aktif bir tarafsızlık temelinde kendini göstermiştir.

PKK'nin Türkiye'de konuşlanmasının akabinde 1986'da Türkiye, Kuzey Irak'a girmiş ve 1991'de de ikinci bir harekât gerçekleştirmiştir. O dönemde Türkiye, Kürdistan Demokrat Partisi ve Kürdistan Yurtseverler Birliği'ne para ve silah yardımı yaparak bölgedeki Kürt gruplarının desteğini almıştır. Özal döneminde de Kürdistan Yurtseverler Birliği ile soğuk, Kürdistan Demokrat Partisi ile de sıcak ilişkiler kurulmuştur. Bu dönemde bölgede kilit rol oynayan Türkiye, Kürt gruplarının anlaşamamasından hoşnut olmuştur. Çünkü Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt Devleti kurulmadığı için Türkiye'nin güvenliği garanti altına alınmıştır.¹⁴³

Irak, İran'a saldırdığında Türkiye, tarafsızlık politikası izlemiş olup Irak ve İran ile olan ticari ve ekonomik bağı koparmamıştır. Bir anlamda Türkiye ulusal çıkarları nedeniyle süreci tarafsız yönetmek durumunda kalmıştır. Zira iki ülke arasında petrol, ekonomi, coğrafi ve tarihi ortaklık ilişkisi olmasının yanı sıra Kürt hareketine karşı beraber hareket etme isteği vardır.

Ayrıca İran'ın bölgede en etkin ülkeye dönüşme isteği, Saddam'ın diktatörlüğü, Türkiye'nin İran ve Irak ile problemleri kadar ortak çıkarlarının da olması Türkiye'nin tarafsız olmasındaki en önemli nedenlerden biridir. Türkiye bu

¹⁴¹ Süha Bölükbaşı, *Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu*, Dış Politika Enstitüsü, Ankara 1992, ss.28-31.

¹⁴² Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989, s. 292.

¹⁴³ Mehmet Gönlübol, “1990- 1995 Dönemi Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Editör: Mehmet Gönlübol, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, ss. 661-663.

anlamda belirlediği aktif tarafsızlık politikasının neticesi olarak çatışmalara taraf olmamıştır.

Türkiye tarafsız olması nedeniyle herhangi bir çatışma içinde olmasa da bölgede etkinliğini artırmak amacıyla ABD ile diplomatik, siyasi ve askeri işbirliği yapmıştır. Özal, bu bağlamda daha önce de bahsedildiği gibi petrol boru hatlarını kapatmış ve Irak'a karşı ambargo uygulamıştır. Zaten Türkiye Irak'a ambargo uygulayan ilk ülkedir. Bu durum Türkiye-Irak ticaretini derinden etkilemiştir.¹⁴⁴

Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'nda sadece zarara uğradığını söylemek hiç kuşkusuz yanıltıcı olacaktır. Zira İran-Irak Savaşı'ndan dolayı petrol krizi yaşanan süreçte Türkiye petrol ihtiyacını daha kolay karşılamış üstelik 1981 yılında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin artırılacağı hususunda antlaşmıştır. İran, bu boru hatlarına zarar vermeyeceğini de temin etmiştir.¹⁴⁵ Ayrıca yine bu savaşta Özal hükümetinin ihracatı teşvik politikası başlamış ve Türk mallarına olan talep de artmıştır. Bu bağlamda Batı Avrupa pazarına açılması ve üreticilerin ve işçilerin yeni bir oluşuma dahil edilmesi gerçekleşmiştir.¹⁴⁶ Keza Türkiye'nin NATO üyeliği, askeri ve ekonomik yardıma ihtiyacı, Batı Avrupa ile olan ticaret desteği için Körfez İşgali'nde müttefikler ile yakınlıklar kurulmuştur. Bununla birlikte AB üyeliği için Batı Avrupa ile sıkı ilişkiler kurulduğunun da altı çizilmiştir.¹⁴⁷ Yine bu dönemde güvenlik önlemleri alınmaya devam edilmiştir.

3.9.1. Körfez İşgali

Saddam Hüseyin'in birliklerinin Kuveyt'e girmesi bir anda gerçekleşmemiştir. Bu işgalin ana nedeni Irak'ın Kuveyt'e yönelik petrol bölgesi ve para talebidir. Irak, İran ile yaptığı savaş neticesinde Kuveyt'i ilhak ettiğini dolayısıyla

¹⁴⁴ Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics Bridge Across Troubled Lands*, Palgrave Macmillan, Newyork 2005, s. 143.

¹⁴⁵ İler Türkmen, *The Middle East Policy Of The Republic Of Turkey*, Bilgesam 2010, s. 20.

¹⁴⁶ Roger Owen, *State Power And Politics In The Making Of The Modern Middle East*, Routledge, Newyork 2000, s.99.

¹⁴⁷ William L. Cleveland, Martin Bunton, *A History Of The Modern Middle East*, Westview Press, s. 531.

bu bölgeyi geri alması gerektiğini belirtmekteydi. Bununla birlikte; Kuveyt, petrol fiyatını varili 20 dolardan da yüksek belirleyerek savaş zamanı kaybettiği borçlarından kurtulmak istemekteydi.¹⁴⁸ Kuveyt bu teklifleri kabul etmemekle birlikte petrol gelirlerinin % 2'sini İran savaşı süresince Irak'a verilen borçlara, % 8'ini ise Kuveyt Yatırım Bürosu Gelecek Kuşaklar Fonuna aktarmıştır.¹⁴⁹

Irak, bağımsızlığına kavuştuğu tarihten beri Kuveyt üzerinde hak talep etmekte olup 1990'da gerçekleşen bu işgalin temeli 58 sene öncesine dayanmaktadır. Irak'ın 1979 yılından 1988 yılına kadar İran ile yaşadığı savaş süresince Kuveyt Irak'a yardım etmiş olmasına rağmen Irak Kuveyt'e yönelik silahlı girişimden kaçınmamıştır.

İran-Irak Savaşı ertesinde Irak sadece bu tarz silahlı girişimler ile sınırlı kalmamış bir yandan da Kürt grupları cezalandırmak amacıyla Kürt köylerine gaz bombalı saldırılar düzenlemiştir. Kürtler ise Irak rejimine karşı mücadele etmiş, bölgedeki Kürt grupları (Kürdistan Demokratik Partisi, Kürdistan Yurtseverler Birliği) Saddam'ı devirmeye çalışmıştır. Aynı durum Türkiye için de geçerlidir. PKK Körfez Savaşı'nı Bağımsız Kürdistan kurma yolunda amaç olarak görmüştür. Saddam Hüseyin, Kuveyt ile BAE'nin (Birleşik Arap Emirlikleri) üretimde aşırılığa kaçtığından dolayı Irak'ı zarara uğrattığı ve Kuveyt'in petrol çaldığı gerekçesiyle 2.4 milyar dolar tazminat istemiştir. Kuveyt'in bu tazminat talebine karşılık vermemesi üzerine ilhak gerçekleşmiştir. Yapılan bu ilhak petrol güvenliğinin ve bölgede söz sahibi olan ABD'nin ve Batı Devletleri'nin ekonomik anlamda çıkarlarının tehlikeye düşmesine neden olsa da Irak'ın Kuveyt'i ilhak ederek 19. şehri olduğunu açıkladıktan sonra Orta Doğu'daki güç dengesi Irak'ın avantajlar elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Daha sonra başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa Devleti'nin Irak'a askeri ve teknolojik malzeme konusunda yardım ettiği bilinmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950- 1995*, İmge Kitabevi, Ankara 2020, s. 301.

¹⁴⁹ Pierre Slinger, *Eric Laurent, Körfez Savaşı- Gizli Dosya*, Çeviren: Erdem Akbulut, E Yayınları, İstanbul 1991, s. 81.

¹⁵⁰ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, ss.562-563.

Saddam'a "Komşularla diyalogdan söz ediyorsunuz ama 10 yıl komşunuzla savaştınız. Bunu nasıl açıklıyorsunuz?" sorusunu sorması ile Saddam'ı kızdırmış olan Gazeteci Nur Batur, Saddam'ın "Ben bu soruyu Sayın Özal'a çeviriyorum. Sayın Özal bizim İnanla neden savaştığımızı biliyor. Kendimizi savunduk" sözlerinin üzerine Batur'un "Kuveyt'de mi kendinizi savunuyorsunuz?" sorusunu yöneltmesiyle Saddam'ın sinirlenerek şu sözler ile savunmaya geçmiştir: ¹⁵¹

"Kuveyt yönetimi Irak'ın hak ve çıkarlarına saldırdı. Kuveyt tarihte Irak'ın parçasıydı. Bunu Osmanlı arşivlerinde bulabilirsiniz. Irak'ın denize açılan yeri yok. Osmanlı Devleti denizsiz olmasını düşünülebilir mi? Onun için İstanbul'u aldılar. İngilizler Irak'ın bir parçasını kopartıp bizi denizsiz bırakmak istediler. Biz tekrar Kuveyt'teki yeni yönetimle Irak arasındaki birliği kurabiliriz."

Irak, Kuveyt'te bulunan muhalefet tarafından çağrılması ve Kuveyt üzerinde kaybettiği toprakları kendi ülkesinin bir parçası olarak görmesi nedeniyle milletlerarası hukuka uygun hareket ettiğini belirtmiştir. Yalnız, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 40. maddesinde yer alan "Barışın tehdidi, bozulması ve saldırı eylemi durumunda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin ilgili tarafları gerekli ya da uygun bulduğu geçici önlemlere uymaya çağırabilir." ibaresine uygun hareket etmemesi 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'ten hiçbir şart sunmadan hemen çekilmesini öngören 660 sayılı karar ile 6 Ağustos'ta Irak ve işgal altındaki Kuveyt'e ambargo kararı aldırın ve bu bağlamda ekonomik yaptırımlar öngören 661 sayılı kararın alınması Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulunca uygun görülmüştür. ¹⁵² Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu'nun hızlıca bu kararı almasının sebebinin altında Batı ülkelerinin petrol nedeniyle Orta Doğu'ya bağımlı olması ve Irak'ın silahlanmasının önüne geçmek yatmaktadır. ¹⁵³

¹⁵¹ Nur Batur, Ortadoğu'nun Şahları Vezirleri Piyonları, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul 2022, ss.68-69.

¹⁵² Kararın metni için bknz: UN Doc. SC Res.660, United Nations Security Council Resolutions Relating to the Situation Between Iraq and Kuwait, United Nations Department of Public Information, 1991, ss.4-5.

¹⁵³ İrfan C. Acar, *Dış Politika*, Eren Yayıncılık, Ankara 1993, ss.50-51.

Saddam, 28 Mayıs 1990 günü ise Bağdat'ta toplanan Arap Birliği Zirvesi'nde söz alıp elini masaya vurarak Körfez devletlerinin tutumunu anlatmıştır.¹⁵⁴

“Çok fazla petrol çıkarıyorlar ve böylelikle kurların çok düşük bir düzeyde kalmasına katkıda bulunuyorlar. Varil fiyatındaki her bir dolarlık düşüş, Irak'a yılda 1 milyar dolar kaybettiriyor. Bu, ülkeme karşı sürdürdüğünüz gerçek bir ekonomik savaş demektir.”

Sovyetlerden İsrail'e Yahudi Göçü ve Ürdün'e yapılan yardım amacıyla bir araya gelen yirmi bir Arap Devleti'nin kral ve başbakanı şaşkınlıkla olsa da Saddam vermek istediği gözdağı ve telkini yapmıştır. Daha önce yaptığı (2 Nisan 1990 sabahı) radyo konuşmasında İsrail'in atom çalışmaları ile alakalı “ *Bizi atom bombası ile bitirenlerin işini kimyasal silahla bitireceğiz*” sözleri pek endişe yaratmamıştı.¹⁵⁵

Saddam Hüseyin'in orduları, Körfez'in girişinde yer alan stratejik önemi olan Warba ile Bübiyan adası ve petrol alanlarına el koymak için sınırı geçip 2 Ağustos'ta işgali gerçekleştirmiştir. Kuveyt'in iki ana üssü savaş dışı bırakılıp Ahmet El Cabir Üssü, Kuveytliler daha karşı koyamadan işgal edilmiştir. 25 bin Kuveyt askerinin Irak'a karşı güçlü bir direniş gösterememesi Veliht Prens ve El Sabah ailesinin yüksek duvarlı mülklerinde huzursuz ve umutsuz olmasına neden olmuştur. Suudi Arabistan'a kaçmaya karar veren aile telefon trafiği ile hızlıca mülklerinden ayrılmışlardır.¹⁵⁶ Irak'ın ise askeri ve sivil iletişimini kesmeye yönelik iletişim sistemi ve ordusunun Kuveyt'teki savunma hedeflerine ulaşılacak istenmiş son safhada ise Irak'ın kara harekâtı engellenmeye çalışılmıştır.

Güçlü Irak'ın yenilmesinde ABD ve müttefiklerinin Irak kuvvetlerinden nitelik olarak üstün olması, Irak'ın İran ile Körfez Krizi'nden önce 8 yıl süren bir savaş

¹⁵⁴ Pierre Slinger, Eric Laurent, *Körfez Savaşı- Gizli Dosya*, Çeviren: Erdem Akbulut, E Yayınları, İstanbul 1991, s. 35.

¹⁵⁵ Murat Yetkin, *Ateş Hattında Aktif Politika Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Üçgeninde Türkiye*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1992, s. 79.

¹⁵⁶ Pierre Slinger, Eric Laurent, *Körfez Savaşı- Gizli Dosya*, Çeviren: Erdem Akbulut, E Yayınları, İstanbul 1991, s. 78.

yaşamaları nedeniyle yorgun olması, Irak'ın hava üstünlüğünü sağlayamaması ve hava güçleri ile kara güçleri arasında bağlantı kuramaması, Saddam Hüseyin'in sadece Sovyetler Birliği'nden aldığı Scud füzelerine yerleştirdiği kimyasal ve biyolojik silahlara güvenmesi, yine Saddam'ın Batılı devletlerin askeri bir harekâta kalkışamayacağını düşünmesi ve Arap devletlerinin kendi tarafından İsrail ile ABD'ye karşı birlikte hareket edeceğini sanması etkili olan nedenlerdendir.¹⁵⁷

Birleşmiş Milletler de El Sabah ailesinin hızlılığına denk bir ivedilikte Manhattan'daki merkezde sabah dört buçukta Irak Krizi ile bağıntılı olarak 660 sayılı kararın oylamasını yapmıştır. Bu karar, Bağdat'ın Kuveyt'ten ivedilikle çekilmesini ve statükoyu yeniden kurmasını içermektedir.¹⁵⁸ Kuveyt'ten sonra aynı olayın Suudi Arabistan'a yapılacağı konuşulmaya başlanmış olup Irak'ın Kuveyt'i işgali birçok uluslararası aktörü aynı düşünceye itmiş, gerekli önlemler alınmaya başlanmıştır.

Birleşmiş Milletler'in 678 sayılı kararında 15 Ocak 1991 gecesine kadar Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi istenmiştir. Birleşmiş Milletler öncesinde de sırasıyla '660, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 669, 674, 677 sayılı kararları' alarak Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini ve sorunun taraflar arasında ivedilikle görüşülüp çözülmesini istemesine rağmen bu durum mümkün olmamış ve Birleşmiş Milletler, 29 Kasım 1990'da 678 sayılı kararı ile Irak'a karşı güç kullanılmasına izin vermiştir.¹⁵⁹ Daha sonra Amerikan ve İngiliz uçakları Suudi Arabistan'dan kalkıp Irak'taki askeri yerleri bombalamaya başlamıştır.¹⁶⁰

Birleşmiş Milletler'in ilgilendiği bir konu olan bu kriz, Irak'ı etkileyen ve denetime tabi tutan asıl kararı ise 687 sayılı karar ile almıştır. Bu karar ateşkesin

¹⁵⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2014, ss. 571-573.

¹⁵⁸ Pierre Slinger, Eric Laurent, *Körfez Savaşı- Gizli Dosya*, Çeviren: Erdem Akbulut, E Yayınları, İstanbul 1991, s. 83.

¹⁵⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s.431.

¹⁶⁰ Fahir Armaoğlu, *Yirminci Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınları, İstanbul 1999, s. 886.

kurallarını belirlemiştir. Yine bu karar ile ABD, harekât ile liderliğini göstermiş üstelik harekât sonrası Körfez'deki varlığını artırmıştır.¹⁶¹

17 Ocak 1991'de Batı ülkelerinin oluşturduğu, Orta Doğu ülkelerinin de katılım sağladığı 28 ülke Çöl Fırtınası (Desert Storm) adını verdiği koalisyon ile Irak'a karşı harekât başlatmıştır. Irak, kara ve havadan yapılan etkili saldırılara karşı koyamamasından dolayı ateşkes yapmak zorunda kalmıştır.

Çöl Fırtınası Harekâtı, Körfez İşgali'nin birinci aşaması olup akabinde Saddam Hüseyin'e karşı Irak'ta ayaklanmalar olmuştur. Irak birlikleri ise rejime direnen sivilleri, Kürtleri ve Şiileri İran ile Türkiye sınırlarına göndermiştir. Türkiye bu harekâta Birleşmiş Milletler'in ambargo kararına uymuştur. Bu nedenle Kerkük-Yumurtalık boru hatlarını durdurup üs ve tesislerini de ABD ve NATO için kullanıma açarak bu harekâtı desteklemiştir. Türkiye, Çöl Fırtınası Harekâtı için sadece İncirlik üssünün kullanılmasına izin vermekle kalmayıp 100.000 Türk askerini de Irak sınırına yerleştirmiştir.¹⁶² Sonrasında Necip Torumtay, İncirlik üssünün kullanılmasıyla ilgili hükümet ile Genelkurmay arasında ortak bir çalışmanın olmadığını belirtmiştir.¹⁶³

CNN'den (Cable News Network) canlı yayınlanan harekâta Türkiye, üslerini açarak Irak'ın bombalanmasına aracı olmuştur. Türkiye'nin İncirlik üssünü açması tartışma konusuna mahal verse de Türkiye 678 sayılı Birleşmiş Milletler Kararı çerçevesinde yapılanın geçerli olduğunu belirtmiştir. Zira bu karar, Irak'ı Kuveyt'ten çıkarması nedeniyle savaş açabilme yetkisi vermiştir. Irak ise üssün açılması nedeniyle Türkiye'yi hedef görmüş sonraki süreçte Türkiye'ye sığınmacı gönderilmesini sağlamıştır.¹⁶⁴ Daha sonra ABD, mülteciler için Kuzey Irak'ta güvenli coğrafi enlemler belirleyip Türkiye'nin güneyine de çekiç güç yerleştirmiştir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 687. Nolu kararı için bkzn: Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, ss.561- 570.

¹⁶²Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, s.231.

¹⁶³Necip Torumtay, *Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997, s. 56.

¹⁶⁴ Yavuz Gökcalp Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul 2020, ss.211-217.

¹⁶⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2014, ss.570-571.

Dışişleri sözcüsü Murat Sungar 18 Ocak 1991 sabah 07.30'da İncirlik üssünden kalkan uçaklar için Anadolu Ajansına “*İncirlikten kalkan uçaklar eğitim uçuşu yapıyor.*” ifadesini kullanırken; saat 18.45'te Nur Batur “*Evet Amerikan uçakları Türkiye'deki üslerden de kalkıp bombalıyorlar ama açıkça söylemek istemiyoruz. Aslında Özal dün gece CNN'de 'Amerikan uçaklarının üsleri kullanmasına izin verdik. Bundan sonraki karar Amerikan komutanlığına aittir.' deyip zaten işi berbat etti. Sonra bizden üstü kapalı açıklama yapmamızı istedi. Bu nedenle üslerin kullanımının kapsamının genişletildiğini açıkladık*” itirafını yaptığını belirtmiştir.¹⁶⁶

Kuveyt işgali sonucunda Arap Dünyası bölünmüş, İsrail bölgede kalıcılık kazanmıştır. Bu işgalde milliyetçilik ve islamcılık gibi sosyal akımların önemli sosyal olayları doğurabileceği saptanmıştır. Batılı ülkeler ve ABD bölgeye yerleştirilen askeri varlık nedeniyle bölgeyi yakından izleme fırsatı yakalamış ve bu bağlamda petrol güvenliğini de sağlamıştır. Daha önce bölgede dışlanmış olan Suriye, İran ve Mısır Körfez İşgali sonrasında etkin bir rol almış; Arap-İslam devletleri Irak'a karşı Batı ile aynı safta yer almıştır. Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) de Irak'ın yanında olduğu için Arap ülkelerinden aldığı yardımı yitirip bölgede etkinliğini kaybetmiştir. Yine bu krizde Irak'ın Kürt vatandaşlara yaptığı kitlesel imha sonucu mülteciler sorunu, İsrail-Arap anlaşmazlığına çözüm arayışları, bölgedeki suyun adil dağıtımını ve kullanımı konuları türemiştir.¹⁶⁷

1991'de yapılan ateşkes sonrası Kuzey Irak'ta yaşanan Kürt isyanı Türkiye'yi de etkilemiştir. Milli Güvenlik Kurulu, 2 Nisan 1991'de toplanıp BM (Birleşmiş Milletler) Güvenlik Konseyi'nin söylemlerine kadar sınırları kapatma kararı almış olsa da gelen baskılarla sınırları açmıştır. Özal, güvenli bölge belirleyip insani yardımını burada yapmayı amaçlamıştır. Turgut Özal bu nedenle Bush ile telefon diplomasisine devam ederek Bush'tan yardım istemiştir. Özal'ın telefon görüşmesi etkisini göstermiş olup Bush, ABD güçlerine havadan yardım yapmalarını emretmiş, Dışişleri

¹⁶⁶ Nur Batur, Ortadoğu'nun Şahları Vezirleri Piyonları, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2022, ss.76-78.

¹⁶⁷ Nebil İlseven, “Körfez Bunalımı ve Türkiye”, *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss.66-68.

Bakan James Baker'i de gözlem yapıp rapor hazırlaması amacıyla Türkiye'ye göndermiştir. Baker'in raporu ile de Irak'ın kuzeyinde 36. enlem boyunca tüm askeri eylemlerin ve uçuşların yasaklanması kararını almıştır. Daha sonra Amerika'nın ve diğer müttefik ülkeler olan İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya, İspanya, İtalya ve Kanada'nın Kuzey Irak'taki ve çevresindeki Kürtleri kurtarmaya yönelik başlattığı Provide Comfort-1 in (Huzur Teminatı Harekâtı) Türk topraklarında konuşlanmasına Türkiye izin vermiştir. İngiliz, Fransız ve Amerikan silahlı kuvvetlerinin gözleminde mülteciler geri getirilmiş olup Irak'ta 18 Nisan 1991'de Memorandum of Understanding (Antlaşma müzakeresi-e.n)'i imzalanmıştır. Bu antlaşma ile BM, yardım birliklerinin ülkeye girmesine izin vermiştir. Başarı ile sonuçlanan Provide Comfort-1, güvenli bölgenin kurulmasını sağlamış ve mültecilere yardım ederek geri dönmelerini sağlamıştır. Güvenli bölgenin kurulmasından sonra Türkiye de 93,4 milyon lira yardım yapmıştır.¹⁶⁸

Türk Hükümeti, yarım milyon sığınmacıya yardım ederken ekonomisinden feragat ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca 1988'de Türkiye'ye gelen Kürt akınına ekonomik ve sosyal yönden halen atlatamadığını, Güneydoğu Anadolu'daki Kürtlerin PKK ile işbirliği yapmasından ve Kürt sığınmacıların devamlı Türkiye'de kalmasından endişelendiğini belirtmiştir. Aşağıda Türkiye'nin bu işgal karşısında izlediği politika incelenmiştir.

¹⁶⁸Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, ss.284-285.

2 Ağustos 1990	Irak Yıldırım Taarruzu ile Kuveyt'e giren Irak işgal birliklerinin 7 saat içinde ülkeyi kontrol altına alması
4 Ağustos 1990	ABD ve SSCB'nin bölgesel bir sorun için tarihte ilk kez aynı politikada birleşerek yumuşama sürecinde yeni bir dönem başlatmaları
5 Ağustos 1990	ABD'nin askeri yığına başlaması
6 Ağustos 1990	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesini kınaması ve ülkeden çekilmesini talep ettiği 660 sayfalık kararı yayımlaması
8 Ağustos 1990	Kuweyt'in ilhak edilmesi
10 Ağustos 1990	Arap Birliği Liderleri Zirvesi'nde Suudi Arabistan'a ortak askeri güç gönderme kararının alınması
15 Ağustos 1990	Saddam'ın Amerika'nın karşısında olduğunu kavramasıyla İran ile olan ilişkisini yumuşatması
16 Ağustos 1990	ABD'nin Basra Körfezi çevresindeki askeri gücünün boyutunun artması ile Kral Hüseyin'in Bush ile yaptığı görüşmenin durumu ne derece etkileyeceğinin tartışılması
17 Ağustos 1990	Başkan Bush tarafından Irak'ın denizden ablukaya alınması emrinin verilmesi
18 Ağustos 1990	Irak'ın hem rehine politikasını ilan etmesi hem de kimyasal silahlar kullanacağını ilan etmesi nedeniyle BM'nin konuya olan duyarlılığının artması
28 Ağustos 1990	Saddam'ın Kuveyt'i 19. ili ilan etmesi
9 Eylül 1990	Bush ile Garbaçov'un Helsinki Zirvesi'nden sonra yayımladıkları ortak bildiriye Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı karar doğrultusunda hareket edip krizin barışçıl yollar ile çözüme kavuşturulmasını belirtmeleri
29 Kasım 1990	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 15 Ocak'a kadar Irak'ın koşulsuz bir şekilde Kuveyt'ten çekilmediği takdirde güç kullanılmasına izin veren 678 sayılı kararı ile 660 sayılı kararın uygulanması için gereken ne varsa yapılmasına yetki vermesi
17 Ocak 1991	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı 678 sayılı kararın neticesinde ABD önderliğinde havadan müdahalenin (Çöl Fırtınası Harekâtı) başlaması
24 Ocak 1991	Kara Harekâtının başlaması ve 100 saat sonra ateşkes ilan edilmesi
27 Şubat 1991	Kuweyt'in geri alınması ve Irak kuvvetlerinin çekilmeye başlaması
28 Şubat 1991	George Bush'un ateşkes ilan etmesi
6 Nisan 1991	Irak'ın başarısız olması ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin şartlarını kabul etmesiyle 1. Körfez İşgali resmi olarak son bulması.

Tablo 2: Körfez İşgali Kronolojisi

Bu tablo Muzaffer Özsoy'un eserindeki kronolojinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

Kaynak: Muzaffer Özsoy, Dünyada Ve Türkiye'de Politika Ve Strateji İlişkisinin Yeni Boyutları Sovyetlerin Çöküşü Ve Körfez Savaşı, Rebel Ofset Matbaa, İstanbul 1993, s. 221.

3.9.2. Türkiye'nin Körfez İşgali Politikası

Irak'ın Kuveyt'i işgale başladığı ilk gün Turgut Özal, 'Bırakalım Batı uğraşsın' tutumunda olup gecesinde ise krizin Türkiye'ye etkilerini tartışmak adına Milli Güvenlik Kurulunu toplamıştır.¹⁶⁹ Turgut Özal'ın o gece komutanlara, "*Irak'a girersek kaybımız ne olur?*" dediği, orada bulunanların da bu duruma tepkili olduğu söylenmiştir. Özal'ın da o gün destek bulamaması nedeniyle sessiz kaldığı belirtilmiştir.¹⁷⁰ Turgut Özal Doğu ve Güneydoğu'daki sınırlar nedeniyle Türkiye'nin bir tampon bölge oluşturmasını düşünmüştür. Türkiye'nin NATO'ya uygun düşerek sınır ötesi harekât yapmayı ve güvenlik açısından da dağlardan geçen sınırın Zaho'dan geçecek şekilde çizilmesini amaçlamıştır.¹⁷¹

Bu kriz süresince Suudi Arabistan, Mısır, Suriye ve İran Körfez'de Irak'ın güçlenmesinden rahatsız oldukları için Türkiye ve Batı ile yakınlık kurmuştur. Özal ise bu yakınlığı kurulacak olan yeni güvenlik sisteminde Türkiye'nin dahil olmasını istemediği için ilerletmemiştir.¹⁷² Bir kesim de Özal'ın Körfez'e asker gönderme isteğini etkin bir dış politikanın görevi olarak gördüğünü belirtmiştir.¹⁷³ Burada Özal'ın net görüşünün ne olduğu önemli değildir önemli olan Özal'ın politikasının Türkiye'ye ne kattığıdır.

Özellikle ABD'nin bu kriz ile yakından ilgilendiği, Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş döneminin aksine etkili ve güçlü olmadığı, ABD'nin Sovyetler dahil olmak üzere Arap ve İslam dünyasındaki devletler tarafından desteklendiği bu dönemde Türkiye'nin güçlü durması önemlidir. Bülent Akarcalı bu durum ile ilgili Turgut Özal'lı ANAP (Anavatan Partisi) döneminde Türkiye'nin ihtilafı-kavgalı

¹⁶⁹ Kamran İnan, *Siyaset Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, ss.96-97.

¹⁷⁰ Şamil Tayyar, "10 Yıllık Sır" *Sabah*, 7 Kasım 2001.

¹⁷¹ Işın Çelebi, *Türkiye'nin Dönüşüm Yılları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s.446.

¹⁷² Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler" *Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2: 1980-2001*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.552.

¹⁷³ Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, s.261.

olduğu hiçbir devlet bulunmadığı gibi başta ABD olmak üzere Avrupa'nın önde gelen tüm liderleriyle ciddi ve güvene dayalı birebir ilişki kurulduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴

Türkiye'nin Körfez İşgali politikasını batıcı dış politika, gelenekçi dış politika, Özal'ın politikası gibi nitelendirmeler olsa da¹⁷⁵ esasen Türkiye bu süreçte aktif bir dış politika izlemiştir. Bu bağlamda Türkiye gelenekçi politikanın üzerine ek olarak aktif dış politikayı koymuştur. Zaten Türkiye, 12 Eylül Askeri Darbesi sonrası Orta Doğu ile ilgilenmeye başlamış ve ilişkilerini geliştirmiştir. Bu siyasi yaklaşmanın temelinde Körfez güvenliğinin sağlanması için Turgut Özal'ın başbakanlık yaptığı süreçte yaşanan gelişmeler yatmaktadır. 1984'te Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Suudi Arabistan ziyareti, Türk subaylarının yabancı dil öğrenmek amacıyla Suudi Arabistan'a gitmesi Suudi Arabistanlı subayların da Türkiye'nin harp okullarında eğitim alması, Suudi Arabistan'ın talebi doğrultusunda Suudi Arabistan'a Türk askeri uzman gönderilmesi, iki ülke arasında 18 yatırım projesi ve özel sektörler aracılığıyla kurulacak 'Türk-Suudi Ortak Yatırım ve Ticaret Şirketi' yatırım finansman şirketlerinin kurulması, ticaret ve inşaat sektörleri için görüşmelerin yapılması, Kuzey Yemen sınırındaki Khamis Mushayt Üssü'ne Türk askeri heyetinin gidip Arap birliklerini eğitmesi, Suudi Arabistan askeri heyetinin de Türkiye'yi ziyaret etmesi, Türk subaylarının Kuveyt ordusuna eğitim vermesi gibi gelişmeler Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerinde geleneksel Türk dış politikasından sıyrılarak değişim sürecine girdiğini göstermektedir.¹⁷⁶

Türkiye'nin, Körfez İşgali'nde aktif bir dış politika uygulamasının en önemli nedeni Turgut Özal olup, Özal bu bağlamda Türk-Irak petrol boru hatlarının kapatılması ve İncirlik Üssü'nün ABD askerlerince kullanılması kararlarını almıştır. İncirlik Hava Üssü'nün Türkiye'nin müsaadesi alınarak kullanılması için belirli işlemler gerekmektedir. Zira İncirlik Üssü'nün antlaşmalar ve NATO harekâtı dışında kullanılabilmesi için TBMM onayı şarttır. Adana'nın İncirlik beldesinde bulunan

¹⁷⁴Bülent Akarcalı ile 7 Temmuz 2021 tarihinde yapılan mülakat.

¹⁷⁵Semih Günver, "Tek Kişilik Oyun", *Milliyet*, 18 Ocak 1991.

¹⁷⁶Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2: 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İstanbul 2015, ss.125-126.

dünyadaki en kilit askeri merkezlerden biri olan İncirlik Üssü'nün Orta Doğu'da stratejik açıdan önemi yadsınamaz gerçektir. Bu bağlamda Türkiye'nin de kendi güvenliğini düşünerek uluslararası müdahaleyi gerektirecek olaylarda karar alırken dikkatli olması gerekmektedir. Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının hızlı bir şekilde kapatılmasının ana nedeni de Saddam'a karşı tavır olup Türkiye'nin Körfez İşgali'ndeki politika ve stratejilerini belirlemeye yönelik bir adımdır. Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi'nin Kuveyt'i işgal eden Irak için 661 sayılı ambargo kararından sonra boru hattının kapanması gündeme gelmiş olup Türkiye de bu karar doğrultusunda Irak'a tıbbi malzeme ile ilaç haricinde ithalat ve ihracat yapmamıştır. Böylece iki ülke arasındaki ticari ilişkiler zedelenmiştir. O dönemde Türkiye'nin yanında ABD yer almış fakat yine de Türkiye'nin yaşadığı maddi kayıp azalmamıştır. Maddi kayıp yaşayan Türkiye, Irak gibi boru hattının açılmasını istemiştir. Çünkü Türkiye Birleşmiş Milletler müeyyidelerini destekleyerek Kerkük'ten Yumurtalık Limanı'na, günde 1,5 milyon varil petrol taşıyan boru hattını kapatmıştır.¹⁷⁷

İzmir milletvekili K. Kemal Anadol mecliste Yumurtalık boru hattının kapanmasını ve Özal'ın Körfez Krizi politikasını eleştirmiştir :¹⁷⁸

“Arkadaşlar, şimdi Washington Post Gazetesinde günlük bir haber Türkiye ile ilgili : 400 milyon dolar Yumurtalık'taki boru hattını kapatmaktan dolayı zararımız. 300 milyon dolar da ihracattan dolayı zararımız ve 800 milyon dolar Irak'tan alacağımız var. 1.5 milyar dolar ediyor. Sayın Özal bugünkü Milliyet Gazetesinde diyor ki: 'Bu zarar herhangi bir şekilde tazmin edilecektir, söz aldım diyor.'”

Yine Anadol, diğer devletlerin kriz karşısındaki tutumunu da eleştirmiştir:¹⁷⁹

“Arkadaşlar sonra Irak'ı bu hale kim getirdi : Belçika silah sattı. Sovyetler silah sattı. Fransa silah sattı. İngiltere silah sattı. Amerika silah sattı. Humeyni yenilsin diye silah deposu haline geldi. Petrol gelirleri hep oraya yattı. Silah satarken

¹⁷⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s. 280.

¹⁷⁸ TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 126. Birleşim, 12 Ağustos 1990.

¹⁷⁹ TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 126. Birleşim, 12 Ağustos 1990.

günün birinde bu silahların kullanılacağı belli değil miydi? Silahı satarken iyi, o silahı kullanmaya kalktığı vakit dünya yerinden oynamıyor.”

Türkiye ise bu kriz için Irak'ı kınayarak Kuveyt'ten çekilmesi konusunda çağrıda bulunmuş, Turgut Özal da 3 Ağustos'da Milli Güvenlik Kurulu'ndan Irak'ın Kuveyt'i boşaltmasına yönelik karar çıkartmıştır. Irak'ın Kerkük- Yumurtalık petrol boru hattını kesip aynı zamanda ülkelerin Irak ile yaptıkları dış ticareti de sona erdirmiştir.¹⁸⁰

Zaten Türkiye-Irak ilişkileri açısından Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı her zaman belirleyici olmuştur. Türkiye, Körfez İşgali sonrası petrol fiyatlarının yükselmesi, petrol istikrarsızlığı ve uluslararası arenada güvenilir olmak adına bu hamleyi yapmıştır. Türkiye savaş sonrası Irak politikasında bölgesel barış, entegrasyon ve istikrar anlamında da sağlam adımlar atma çabası içinde olmuştur.

Petrol boru hattının kapatılmasının ardından meclis, Körfez'e asker gönderme ve yabancı askerlerin Türkiye'ye yerleşmesi önerisini onaylamış böylece Türkiye ikinci cepheyi oluşturmuştur.

Türkiye'nin müdahil olması maddi zararlar yaşamasına sebep olmuştur. Süleyman Demirel'in tabiri ile '*Körfez Krizi, Irak'ın uluslararası toplumla münasebetlerinin kopukluğu ve bununla ilgili sorunları*'¹⁸¹ iken Türkiye müdahil olarak ülkenin maddi kayıp yaşamasına sebebiyet vermiştir. Demirel, mecliste şu sözler ile de aktif Körfez politikasını eleştirmiştir:¹⁸²

“Efendim, Saddam güçlendi, Saddam bizim için bir tehlikedir. Saddam'ın şimdi burnu kırılmazsa yarın bizim başımıza dert olur. İşte Fırat suyu der, Dicle suyu der, şu der bu der konusu var. Şimdi potansiyel tehlike bu;potansiyel tehlike olayına geliyorum. Saddam bugün değilki, dün de sıradan potansiyel tehlike idi. Potansiyel

¹⁸⁰ Süha Bölükbaşı, *Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu, Ankara Dış Politika Enstitüsü Yayını, Ankara 1992, s.93.*

¹⁸¹ Süleyman Demirel, *21. Yüzyıl'ın Yol Haritası: Demokrasi ve Kalkınma, ABC Basın Ajansı, İstanbul 2003, s. 846.*

¹⁸² TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 3.Birleşim, 5 Eylül 1990.

tehlike arıyorsanız etrafınızda epeyi ülke var; bunların herbirisini potansiyel tehlike olmaktan çıkarmaya kalkmak bizi bitirir. Çünkü, devletler, politikalarını potansiyel tehlike olmaktan çıkarmaya göre ayarlamıyorlar, tehlikenin tehdit haline gelme ihtimaline karşı tedbir arıyor, o tedbiri ararken de ittifaklar arıyor. Nitekim Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı yaptığı odur nitekim. Açıklıkla söyleyeyim; her halde Türkiye bir Saddam'ın karşısında yaprak gibi titreyemez. Saddam Türkiye'ye bulaşmaya kalkarsa elli defa kafasını kırarız, elli defa.”

Hikmet Çetin, Türkiye'nin Körfez Krizine'e müdahil olmaması gerektiğini şu sözler ile açıklamıştır: ¹⁸³

“Şimdi ben bir kere dış müdahaleye karşıyım, yani onun için bölge ülkelerinin bir araya gelerek işbirliği yapmasını uygun görüyorum. Benim zamanımda bizim önerilerimizle Irak, İran, Suriye ve Türkiye dördü bir işbirliği kurduk ama Irak o zaman müsait olmadığı için Irak Dışişleri Bakanı gelemedi ise de biz defalarca görüştük. Yani sorunlar bölge ülkeleriyle bir araya gelip işbirliği yaparak çözümleni, uzaktan yapılan müdahale hiçbir zaman sonuç doğurmamıştır... Dışarıdan bir ülkeye demokrasi getiremezsiniz. Örnekleri var, ben üç sene Afganistan'da kaldım. Müdahale çözüm sunmuyor. Müdahale ederek Irak'a ne demokrasi geldi ne Irak kaldı. Yani müdahale doğru değil.”

Gerçekten de bir devlet kendi sınırlarına, bağımsızlığına, değer ve düşünce gibi çekirdek alanlara dokunulmadığı sürece diğer devletlerin olaylarına sadece uluslararası insancıl perspektifinden bakmalıdır. Özal da her fırsatta Körfez İşgali sonrası sığınmacılara karşı olan tutumunu ve Halepçe Katliamı'ndan sonra sınır kapılarını açmasının nedenini insani diplomasi perspektifinden açıklamıştır.

Sonraki süreçte de Irak Dışişleri Bakanı, Türkiye'ye mektup göndererek İncirlik olayındaki tavrından dolayı Türkiye'yi sert bir üslupla eleştirmiş hemen ardından da Irak, Kuveyt'teki petrol kuyularını ateşe vermiştir. Kamran İnan, anılarını

¹⁸³ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

yazdığı kitabında Özal'ın Türkiye'nin Dışişleri'nden yakınip dönemin bakanının bir şey yapmadığını, Bush'a da Körfez'e asker göndermek isteğini kabul ettiremediğini anlatmıştır.¹⁸⁴ Özal, tarafsız kalmanın ülkeye getirisi olmayacağını düşündüğü için izlediği aktif dış politikanın ekonomik ve siyasi politisinin güçlü olmasını istediğinden dolayı dengeli bir siyaset izlemeyi uygun görmüştür. Bu nedenle yüzünü Irak'a dönmekten ziyade ABD'ye dönmüştür.

Yine de Körfez İşgali ekonominin, özellikle de ihracatın olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Türkiye Birleşmiş Milletler ablukasını uyguladığı için ticari bağlar kesilmiş, böylece gelir dağılımı eşitsizlikleri oluşmuştur. İç piyasayı canlandırmak için uğraşılsa da 1994 senesinde mali bir kriz yaşanmıştır.¹⁸⁵ 1980 sonrası Özal aracılığıyla Türkiye'ye uyarlanmaya çalışılan serbest piyasa ekonomisinin bu dönemde daha da arttığı görülmektedir.

Daha öncesinde de Irak hükümeti ile Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda antlaşma yapılırken Irak'ın Türkiye'ye karşı harekât yapma ihtimali düşünülmüştür. Dolayısıyla ülkeyi koruma odaklı bir politika izlenip Türkiye'nin menfaatlerine göre davranılmıştır. Orta Doğu'da yaşanan bu süreçte Özal birçok görüşme yapmıştır. Özal döneminde ekonomiden sorumlu devlet bakanı Işın Çelebi, Irak Savunma Bakanı aynı zamanda Saddam'ın damadı olan Adnan Atami ve Petrol Bakanı İssam El Çelebi'nin kendisini telefonla arayıp görüşme talep ettiğini, Çelebi'nin de durumu Turgut Özal ve dönemin başbakanı Yıldırım Akbulut'a iletip Özal'ın George Bush'la görüşüp daha sonra Habur noktasında görüşmeyi kabul ettiğini kendi kaleme aldığı 'Türkiye'nin Dönüşüm Yılları' adlı eserinde belirtmiştir. Bu görüşmenin basından gizlendiğini, gece yarısı helikopterler ile Habur'a gittiklerini fakat daha sonra tüm dünya televizyonlarında görüşmenin flaş haber olarak yer aldığını belirtmiştir. El Çelebi ve Atami Habur'a giden Türk heyetinden (Dışişleri Bakanlığı Ekonomik İşler Genel Müdürü Necati Utkan, Şırnak Valisi Aydın Aslan, Silopi Kaymakamı Şükrü Yıldız, Işın Çelebi) ilaç, bebek maması gibi yardım

¹⁸⁴ Kamran İnan, *Siyaset Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, ss. 121-127.

¹⁸⁵ David Levinson, Karen Christensen, *Encyclopedia of Modern Asia 5*, Thomson Gale, Newyork 2002, s.546.

malzemeleri talep etmiştir. Bu konuda Bakanlar Kurulu'nda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Bir kısım su sorunu, Irak'ın PKK'ye karşı bir önlem almaması ve İran-İrak Savaşı'nda yapılan yardımlardan sonra Saddam'dan dostane tavırlar görülmemesi gibi nedenlerden dolayı tekrar yardım yapılmaması gerektiğini açıklamıştır. Ayrıca yapılacak yardımın Birleşmiş Milletler Kararı'nı deleceği konusunu da gündeme getirmişlerdir. Özal, Bush ile durumu değerlendirip Kızılay'ı devreye sokarak ambargoyu delmeyecek şekilde insani yardım yapmıştır. Işın Çelebi daha sonra işgal sırasında yokluğa sürüklenen Kuveyt için de Ramazan ayı boyunca her gün uçakla Kuveyt'e yumurta gönderildiğini, bu yardımın başına Özal'ın kendisini görevlendirdiğini belirtmiştir.¹⁸⁶

Burada Türkiye'nin nihai hedefi, ulusal çıkarını düşünmektir. Çünkü Türkiye coğrafi olarak Irak'a yakın bir ülke olduğu için güvenliğini ve toprak bütünlüğünü düşünmek zorundadır. Ayrıca Türkiye, ekonomik açıdan zarar etmek istemeyip bu nedenle de aktif bir politikayı kendine uygun görmüştür. Ayrıca Orta Doğu'da ABD'nin hüküm sürmek istediği ekonomik, askeri, siyasal düzen, Arap devletlerinin üstünlük mücadelesi ile Irak'ın gücünü artırma isteği, etnik ve dinsel sorunlar bölgenin petrol üstünlüğü, Doğu Bloku'nun çöküşü, Batı'nın kurmak istediği tahakküme göre de Türkiye dış politikasını şekillendirmiştir.¹⁸⁷

Ayrıca Türkiye aktif bir politika izlemenin yolunu Batı ile iyi ilişkiler kurmakta bulmuştur. Buna binaen Batı ülkeleri ile beraber hareket etmeyi uygun görmüştür. Zaten uzun zaman sonra tüm dünyanın gözleri bu nedenle Türkiye'ye çevrilmiştir.¹⁸⁸ Özal'ın kimi çevrelerce de aktif dış politika düşüncesinin altında Avrupa ve Orta Doğu'daki yeni oluşumlar ile uyumu gözettiği öne sürülmektedir. Özal'ın anılarında Batılı ülkelerin yanında bulunup Avrupa Topluluğu'na üyelik konusunda avantaj sağlamak için çaba harcadığı da anlatılmaktadır.¹⁸⁹ Ancak Özal, Suudi Arabistan'ın 'Okaz' ve 'Saudi Gazette' gazetelerinde yayınlanan demeçlerinde

¹⁸⁶ Işın Çelebi, *Türkiye'nin Dönüşüm Yılları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, ss.211-214.

¹⁸⁷ Yavuz Gökcalp Yıldız, *Global Stratejide Ortadoğu*, Der Yayınları, İstanbul 2000, s.213.

¹⁸⁸ Kamran İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.88.

¹⁸⁹ Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s.128.

Türkiye'nin Körfez politikasında AT üyeliği gözetmediğini, demokratik ülke olarak, saldırganın yanında yer almayacağı için bu tavrı takındığını belirtmiştir.¹⁹⁰

Türkiye'de Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 25. maddesinin “*Birleşmiş Milletler üyeleri, işbu Antlaşma uyarınca, Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kabul etme uygulama konusunda görüş birliğine varmışlardır.*” ibaresi bazı kesimlerce Türkiye'nin Irak'a karşı politikasında etkili olan bir diğer unsur olarak belirtilmiştir. Turgut Özal da Körfez İşgali'ne dair hiçbir ülkenin toprağında gözü olmadığını ve Türkiye'nin politikasının tamamının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarına uygun şekilde oluşturulduğunu vurgulamıştır.¹⁹¹ Vahit Halefoğlu ise BM kararının herhangi bir mükellefiyet yüklediğini şu sözler ile ifade etmiştir:¹⁹²

“Şimdi bakın, şöyle bir özet yapayım müsaade ederseniz. Türkiye'nin izlediği kriz ve savaş politikasının gerekçeleri şu başlıklarda toplanabilir. Bir biz BM kararlarına uymak zorundayız. İttifakın üyesiyiz, bağımsız Kuveyt devletinin istilasına karşı çıkmalıyız ve milletlerarası hukuku da korumalıyız. 678 sayılı karar açık, bizim hiçbir şekilde bu uygulamalara girmemiz BM kararının yüklediği bir mükellefiyet değildir. Yani bizi savaşa mecbur tutmuyor. Biz daha evvel zaten BM Güvenlik Konseyi'nin kararları doğrultusunda , hatta kraldan çok kralcı, bir hayli atak davranarak, aktif dış politika yapıyoruz diye üzerimize düşen düşmeyen ne varsa uyguladık. Zaten şimdi öyle noktaya geldik ki, kimse niye ambargoyu böyle yaptık, niye şu tedbiri şöyle aldık diye sormuyor. Ben de sormuyorum, ama ambargoyu en keskin şekilde uyguladık, diğer bütün kararları uyguladık. Şu anda bizim bunun ötesine geçip üsleri kullandırmamız yanlışdır, benim söylediğim budur. Yani BM kararlarına göre bizim üsleri kullandırmamız gerekmiyordu. Bazıları da şunu söylüyor, 'Biz NATO üyesiyiz, NATO Anlaşması'na göre de gerekliyordu.' Hayır, NATO Antlaşma'sına göre de gerekmiyordu. SEİA'ya (Savunma Ve Ekonomik İşbirliği Açıklaması) göre de kullanılması gerekmiyor.”

¹⁹⁰ “Riyad Asker İsterse Hükümet Meclis'e Gider”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Eylül 1990, s. 6.

¹⁹¹ “Turgut Özal'ın Uğur Dündar ile mülakatı /18 Ocak 1991 TRT Hodri Meydan Programı”, <https://www.youtube.com/watch?v=KQIVF5rH97M&t=360s> , (10.10.2010).

¹⁹² “Türkiye Ortadoğu'da Rol Almalı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Ekim 1990, s.12.

Hüseyin Bağcı, “Öyle ya da böyle Türkiye Körfez İşgali’nde taraf tutmuş, NATO ile birlikte hareket etmiş ama sadece Türkiye değil, 19 ülke uluslararası koalisyon kurmuştur.” ifadesi ile dönemi değerlendirmiştir.¹⁹³

Hüseyin Bağcı, Özal’ın aktif dış politika izlemesi, iki kutuplu sistemin sona ermesi ve Özal’ın ABD’ye siyasi ve kişisel eğilimi olduğunu belirtirken; Şule Kut, Özal’ın aktif dış politika ilkesi olarak anılan etkinliğinin dönemin konjonktürüne uygun düştüğünü, o dönem başka bir hükümet görevde olsaydı o hükümetin de uluslararası topluluklar ile beraber hareket edeceğini, fakat bu aktivizmin aktif politika olarak anılmasının yanlış olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁴ Özal, Cumhurbaşkanlığı’nın verdiği yetkiyi kullanarak aktif politikasını anayasaya dayandırmış olup aktif politikayı neden önemseydiğini şu sözler ile vurgulamıştır:¹⁹⁵

“Türkiye hem Doğu, hem de Batı için vazgeçilmez ülke olmalı. Bu da ancak, hareketli, aktif, dürüst dış politika uygulamakla mümkündür. İstikametini her an değiştirmeyen, hedefleri iyi tespit edilmiş, her an zikzak yapmayan bir politika... Öfkelere, komplekslere, saplantılara dayalı, zikzaklar içindeki bir politika olmamalı bu... Ben bu çerçevedeki bir aktif politikayı her zaman doğru buluyorum...”

Şükrü Sina Gürel ise Özal’ın Körfez bunalımı sırasında ABD istemeden petrol boru hattını kapatmasını ve ABD ile birlikte hareket etmesini Orta Doğu’da yer kazanma eğilimi içinde olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Yine Gürel, aktif politika yürütmek yerine Türkiye’nin Orta Doğu ile olan ilişkilerinde Cumhuriyet’in başından beri yürütülen geleneksel dış politikasını koruması gerektiğini vurgulamıştır.

196

¹⁹³ Hüseyin Bağcı ile 22 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat.

¹⁹⁴ Hüseyin Bağcı, “Bir Devlet Adamı Turgut Özal Ve Dış Politika” , *Devlet ve Siyaset Adamı*, Editör: İhsan Sezal, 20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 22; Şule Kut, “1990’larda Türk Dış Politikasının Anahatları”, *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, Editörler: Barry Rubin, Kemal Kirişçi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s.9.

¹⁹⁵ Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Birey Yayını, İstanbul 2000, s.121.

¹⁹⁶ Şükrü Sina Gürel ile 30 Ağustos 2021 tarihinde yapılan mülakat.

Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi de (Londra) “Strateji Analizi” başlıklı raporunda ‘Avrupa’da Güvenlik ve İşbirliği’ başlığı altında yayımlanan ‘Avrupa ve Körfez Bunalımı’ kısmında Türkiye’nin bu krizde kilit rol oynadığını vurgulamıştır.¹⁹⁷

Amikam Nachmani ise Özal’ın Körfez Krizi boyunca izlediği politikayı aşağıdaki unsurlara dayandırmıştır:¹⁹⁸

- Koalisyon güçlerinin, Türk topraklarını operasyonlar için kullanma izni
- Irak sınırına yakın Türk askeri birliklerinin olması
- Irak’a uygulanan uluslararası yaptırımların sıkı bir şekilde denetlenmesi
- Kriz sırasında Türkiye’nin yardımı karşılığında Batı ve Japonya’dan ekonomik ve siyasi ayrıcalıkları almak
- Tek bir Türk askeri olmadan Irak’ı zayıflatmak, Irakla savaşmak ya da Irak’a geçmek.

Sonuç olarak Türkiye’nin aktif Körfez Politikası ile ilgili birçok yorum yapılsa da aslolan Türkiye’nin ABD ile müttefik adımlar atmış olmasına karşın ABD ile ilişkilerinde kazan kazan politikası yaşanmamış olmasıdır. Bu dönem, Türkiye için ekonomik, askeri ve sosyal alanda yıpranmalarla geçen bir dönem olup bugün dahi dönemin politikası eleştiri konusu olmuştur.

3.9.3. Körfez Krizi Sonrası Türkiye’de Varlığını Gösteren Çekiç Güç

Kuzey Iraklı Kürtleri korumak maksadıyla ABD’nin önderlik ettiği Huzur Operasyonu’nun bir neticesi olarak kurulan çekiç gücün varlığı, Saddam’a bağlı Irak Ordusu’nun Kuzey Iraklı Kürtlere saldırması sonucunda ortaya çıkmıştır. İngilizce orijinali Poised Hammer’dır. Poised, vurmak üzere kalkmış olan hammer da

¹⁹⁷ “Türkiye Kilit Rol Oynadı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Mayıs 1991, s. 10.

¹⁹⁸ Amikam Naanchamani, *Turkey: Facing A New Millennium Coping With Intertwined Conflicts*, Manchester Üniversitesi, Newyork 2003, s. 20.

tabancanın horozu anlamına gelmektedir. Hammer daha çok çekiç anlamında kullanıldığı için Türkçe literatüre kalkık horoz olarak değil de “çekiç güç” olarak geçmiştir. Aslında çekik gücün resmi adı Birleşik Görev Kuvveti’dir. Halepçe Katliamı sonrasında yarım milyon Kürt’ün Türkiye sınırına gelmesi sonucunda Turgut Özal, Batı’nın yardımını istemiştir. Böylece sığınmacılara yardım sağlamak ve onları Kuzey Irak’ta yaratacakları güvenli bölgeye göndermek amacıyla ABD’nin liderliğinde 17.000 kişilik Huzur Operasyonu başlatılmıştır.

Başarıya ulaşan bu harekât sonucunda Turgut Özal, Iraklı Kürtlerin bağımsız devlet kuracağından endişe ettiği gibi Irak’ın saldırgan tutumunu devam ettireceğinden de endişe etmiştir. Özal, bu endişelerinden dolayı ABD’den güvenli bölgeyi himaye etmesini istemiş, ABD de aynı endişeleri taşıdığı için kabul etmiştir. 24 Temmuz 1991’de Türkiye Dışişleri Bakanlığı uluslararası birliğin konuşlandırılmasına izin verdiğini açıklamıştır. Böylece Türkiye üzerinden gerçekleşen askeri harekât Provide Comfort-2 (Huzur Operasyonu-2) başlamıştır. Bu harekâtı başlatan hava birliği yanlış tercüme olan adıyla yani “çekik güç” ifadesiyle kullanılmıştır.¹⁹⁹ Amerikan, İngiliz, Hollanda ve Fransız askerlerinin oluşturduğu bu güç, Hollanda’nın askeri gücünü çekmesiyle kalan askeri güçler önceden yerleştikleri Kuzey Irak’tan Adana’daki üsse kaymıştır. Buna izin veren bu sefer Turgut Özal değil Mesut Yılmaz hükümetidir.²⁰⁰

Amerika’nın çekiç güce bu kadar ilgi duymasının en önemli nedeni Saddam rejimini güçsüz duruma sokmak ve ABD çıkarlarına zarar veremeyecek hale getirmek istemesidir. Bu nedenle Irak’ı ambargo, silah denetimi ve uçuş yasağı ile kuşatmıştır.²⁰¹ Bu durum Türkiye’nin de lehine olan bir durumdur. Zira Saddam rejiminin güçlenmesi Türkiye’nin isteyeceği bir durum değildir.

¹⁹⁹ Baskın Oran, *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1988, ss.20-21.

²⁰⁰ Ramazan Gözen, “Turgut Özal ve Körfez Savaşı: İdealler ve Gerçekler Açmazında Dış Politika”, *Kim Bu Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Editörler: İhsan Sezal, İhsan Dağı, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2001, s.340.

²⁰¹ Baskın Oran, *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1988, ss.267-268.

Turgut Özal'ın başdanışmanı Engin Güner, Özal'ın çekiç gücü ile ilgili politikasını “*Körfez Krizi konusunda biraz öncü davranmıştı. Yani Saddam'ın böyle bir girişimde bulunacağını, Kuveyt'in işgal edileceğini biz önceden haber almıştık. Saddam aşırı silahlanan biriydi. Irak o dönemde İranla birlikte en fazla silahlanan ülkelerdenden biriydi. Yani Saddam'ın kolunun kanadının kırılması Özal'ın da bizim de işimize gelmekteydi. Dolayısıyla Özal Saddam'a karşı harekete geçme konusunda Amerika'yı teşvik etti.*”²⁰² sözleri ile değerlendirmiştir. Güner sözlerine, çekiç gücün aynı zamanda Halepçe Katliamı sonrası Saddam'ın zulmünden kaçan insanları korumak amacıyla oluşturulduğunu fakat ilerleyen dönemlerde Amerika'nın helikopterler ile Kürtlere silah verdiği için suistimal edildiğini belirtmiştir.

Güvenlik bölgesi oluşturma amacıyla yapılan Huzur Operasyonu'nun başlamasında Özal ve Türk yetkililerin payı büyüktür. Turgut Özal, Irak'ın parçalanıp sınırların yeniden çizilmesinden ve Iraklı Kürtlerin bağımsız devlet kurmasından endişe ettiği için aktif bir politika izlemeyi uygun görmüştür. Bu nedenle de ABD'nin karşısında değil yanında yer almıştır. Bazı çevreler Özal'ın Kuzey Irak'taki statükoyu bozarak bölgeyi Türkiye'ye katma düşüncesi içinde olduğunu düşünmüştür. Özal ise Irak tarafından saldırı olmadığı sürece Türkiye'nin savaşa girmeyeceğini belirtmiştir.

Türk hükümeti, aynı zamanda Irak'ın girişimlerini engellemek için de çekiç güce izin vermiştir. Bu birlik, Kuzeyde 36. enlemde meşru müdafaa için gerektiği yerlerde Irak ordusuna karşı askeri çatışmaya girmek, Diyarbakır'da bulunan Pirinçlik ve Irak Zaho'da bulunan ‘Military Coordination Center-MCC’ (Askeri İletişim Merkezi) ile helikopter ulaşımını sağlamak, bu iki askeri iletişim merkezine Kuzey Irak'taki gelişmeleri bildirmek ve buna göre hareket etmek, bölgedeki askeri faaliyetleri inceleyip görevli kurumlara rapor vermek, insani yardım kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları ile iletişim halinde olmak gibi görevlerden sorumlu tutulmuştur.²⁰³

²⁰² Engin Güner ile 15 Kasım 2021 tarihinde yapılan mülakat.

²⁰³ Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, ss.285-286.

Çekiç güce izin vermek amacıyla 17 Ocak 1991’de 126 sayılı meclis kararı çıkartılmıştır. Çekiç gücün Türkiye’de konuşlandırılması uluslararası hukuk için uygun olsa da Türkiye açısından durumu şaibelidir. Ayrıca çekiç güç Türkiye’de oldukça uzun süre kalmıştır. İlk uzatma kararı 30 Eylül 1991 tarihinde, ikinci uzatma kararı 20 Aralık 1991’de gerçekleşmiştir. Süleyman Demirel ve Erdal İnönü ilk gündenden beri çekiç güce karşı çıkmış isimler iken daha sonra Özal ile kurdukları koalisyon hükümeti döneminde tersi bir politika izleyerek çekiç gücü desteklemişlerdir. Daha sonra Amerikan helikopterinin Irak’taki Kürtlere yardım malzemesi atması konusu gündeme gelmiştir. Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, olayı kesin bir dille yalanlamıştır. Türkiye, bu olay ertesinde de bir süre “Çekiç güç uzatılmalı mı uzatılmamalı mı ? ” sorusuna²⁰⁴ yanıt aramış sonrasında da mecliste 133 olumsuz, 90 çekimser, 226 olumlu oy ile çekiç gücün uzatılmasına karar verilmiştir. Özal, 1974’te de Erbil’de Kürtler’in hükümet kurması ile Talabani ve Barzani’yi Türkiye’ye çağırarak görüşmüştür. Bu görüşmeler olumlu sonuçlanmamıştır. Bu olumsuz görüşmenin ardından ağustos ayında Şırnak’ta PKK ile devlet güçleri çatışmıştır. Daha sonra Kürt ordusunun ve Kürt Federe Devleti’nin kurulması ertesinde de ‘Çekiç güç helikopterinin yaralı PKK’lileri kurtardı’ iddiası ülkeyi bu sefer de ‘Çekiç güç iyi mi kötü mü ?’ sorusuna yöneltmiştir. Bu olaylar kamouyunda şüphe uyandırsa da 24 Aralık 1992’de çekiç güç meclis kararı ile yeniden uzatılmıştır. Bu uzatmalar on’u aşmış en son Demirel “*Çekiç gücün altından yılan çıktı*” söylemleri ile çekiç güce dair ilk baştaki düşüncesine dönmüştür. İlerleyen dönemde çekiç gücün karargahında Abdullah Öcalan’ın fotoğrafının bulunduğu iddiası çekiç gücün Türkiye’de birçok kişi tarafından istenmemesine neden olmuştur.

Bülent Akarcalı, çekiç gücün Türkiye için olumsuzluğunu “*Kuzey Irak’a yerleşen ABD ve oluşan askeri güç (çekic güç), bölgede bir Kürt devleti kurma amacı güden ABD’nin uzun vadeli planına hizmet etmiş ve bölgeye, hâlâ burada var olan*

²⁰⁴Gülistan Gürbey, a.g.e., ss. 285-286.

PKK'nin kök salmasına ve de Barzani'nin de bir devlet oluşturmaya imkan sağlamıştır." sözleri ile açıklamıştır.²⁰⁵

O dönem çekiç güce yönelik birçok farklı görüş mevcut olup aşağıda bu görüşler sıralanmıştır:²⁰⁶

1)Çekiç Güç İçin Olumlu Görüşler :

A) Türkiye'nin Kendi Kürt Sorunundan Kaynaklanan Görüşler:

-Çekiç gücün Saddam'ın Kürtleri ezmesini engelleyerek Türkiye açısından kimi olumsuzlukları bertaraf ettiği düşüncesi

-Çekiç gücün Türkiye'nin Kuzey Irak'ı denetlemesini sağlayarak PKK ile mücadelesine yardım ettiği düşüncesi

-Çekiç güce izin vermenin Kuzey Iraklı Kürtlerin Türkiye'ye yakınlık sağladığı düşüncesi

-Çekiç gücün uzatılmazsa başka bir ülkeye gitme ihtimali ve Türkiye'nin denetiminin ortadan kalkması düşüncesi

B) Türkiye'nin Bölgesel Politikasından Kaynaklanan Görüşler:

-Çekiç gücün olmaması halinde Irak'ın Türkiye için tekrardan korkulacak düzeye geleceği düşüncesi

-Çekiç güç giderse Saddam'ın güçlenmesi ve Türkiye'nin politikasının değişmesi düşüncesi

-Çekiç güç giderse ve Saddam, Kürtleri ezerse ambargonun uzayacağı düşüncesi

-Çekiç gücünün, Türkiye'nin Körfez ülkeleri ile güvenliğini sağlaması

²⁰⁵ Bülent Akarcalı ile 7 Temmuz 2021 tarihinde yapılan mülakat.

²⁰⁶ Baskın Oran, *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1988, ss.103-149.

C) Türkiye'nin Batı Bağlantısından Doğan Görüşler:

- Çekiç güç sayesinde ABD yardımını ve desteği alındığı düşüncesi
- Çekiç gücün Türkiye'nin pazarlık unsuru olduğu düşüncesi

2) Çekiç Güç İçin Olumsuz Görüşler:

- Çekiç gücün Türkiye'nin egemenliğini zedelediği düşüncesi
- Çekiç gücün PKK'ye yardım ettiği düşüncesi
- Çekiç gücün Kuzey Irak'ta otorite yarattığı düşüncesi
- Çekiç gücün Kuzey Irak'ta bir Kürt Devleti kurulmasına yardımcı olduğu düşüncesi

Yukarıda bahsedilen uzatmalar ile 1996 yılına kadar varlığını sürdüren çekiç güç, sürekli tartışma konusu olmuştur. Özal “ *Ben BM'nin yanında haklı ve kazanan tarafım, Kumarbaz değil, mühendisim. Yani hesap adamıyım. Riskli ve kaybetme tehlikesi olan bir işe girmedim.*”²⁰⁷ diyerek çekiç güce dair olan eleştirilere yanıt vermiştir.

3.9.4. Körfez Krizi Sonrası Türkiye’de Yaşanan Fikir Ayrılıkları

Turgut Özal, 1 Eylül’de meclis konuşmasında hükümete yetki verilmesini, Türkiye’nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin ambargo kararı almasının ertesinde ivedilikle ekonomik yaptırımlar uygulanmasını, dinamik bir politika ile ülkenin zor bir duruma sokulmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Bu dönemde başta yetki alanı ile ilgili olmak üzere birçok konuda fikir ayrılığı yaşanmıştır. Bu fikir ayrılıklarının birçoğu da istifa ile sonuçlanmıştır. Bu istifalardan biri de Dışişleri Bakanı Ali Bozer’in istifasıdır. Bu istifanın Özal’ın daha önceleri de telefon diplomasisi yürüttüğü George W. Bush ile Washington’da görüşme

²⁰⁷ Hulki Cevizoğlu, *Körfez Savaşı ve Özal Diplomasisi*, Form Yayınları, İstanbul 1991, s. 34.

yaptığı dönemde olması düşündürücüdür. Bush yönetiminin Özal'ı desteklemesinin ana nedeni Türkiye'nin Körfez savaşında enerji koridoru olması ve Türkiye'nin bölgede gerek coğrafi konum olarak gerekse siyasal otorite olarak güçlü olmasından kaynaklanmaktadır.

Konuyla ilgili Dışişleri Bakanı Ali Bozer'in sözleri şu şekildedir: ²⁰⁸

“Bir seferinde bana dedi ki: ‘Sen New York’a gidiyorsun. Ben de o sırada Washington’da olacağım. Sen New York programını öyle hazırla ki, Washington’a gelebilesin ve Bush’u beraber görelim.’ Tabii dedim. Başka bir gün de bana dedi ki: ‘Ben Bush ile ikili görüşmek istiyorum’ ” Özal'ın başdanışmanı Engin Güner, Ali Bozer'in aralarındaki dostluğa rağmen kendisine Özal ile arasındaki anlaşmazlığın nedenini açıklamadığını fakat bir gece Özal'ın Bozer ile dışişlerine atanacak kişilerin atamasının neden bu kadar geciktiği konusunda tartıştıklarını zaten akabinde de Ali Bozer'in istifa ettiğini belirtmiştir. ²⁰⁹

Bu süreçte sadece Ali Bozer istifa etmemiş, Safa Giray ve Hüsnü Doğan da Milli Savunma Bakanlığı'ndan; Yıldırım Akbulut ise başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Akbulut, mecliste şu sözler ile Özal'ın politikasını ve Özal'ın devlet kadrolarındaki kişiler ile görüşme yapmamasını eleştirmiştir: ²¹⁰

“Yüce Meclise 4 kere gelindi; sadece, yaptıklarımız tenkit edilmek ve ülkeyi savaşa sokacağız noktasından hareket edilmek suretiyle vatandaşlarımızın zihni çelinmeye; yani, politika yapılmaya çalışıldı; ülkenin âli menfaatları nerededir diye bir öneride bulunulmadı; acaba biz bu meseleyi bir iç politika meselesi nasıl yaparız da kendimize puan getiririz, puan toplarız noktasından hareket edildi. Bakın, Yüce Meclisin değerli üyeleri; şimdi, Sayın İnönü hangi maksatla olursa olsun, Irak'a gitti, Saddam'la görüştü... Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Başkanıyla, Devlet Başkanıyla,

²⁰⁸ Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, The Özal Bir Davanın Öyküsü, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2021, s.568.

²⁰⁹ Engin Güner, *Özal'lı Yıllar*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2000, s.116.

²¹⁰ TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 66.Birleşim, 17 Ocak 1991.

Cumhurbaşkanıyla muhalefet liderleri görüşmüyorlar... Böyle bir konuda görüşmüyorlar...”

Yıldırım Akbulut, yıllar sonra Turgut Özal’ın Bush’a sevimli görünmek amacıyla cephe açmak istemiş olabileceğini ve o dönem bu politikası için Özal ile kavga ettiğini belirtmiştir.²¹¹ Art arda gelen bu istifalar, Özal’ın politikası ile ters düşenlerin istifası olarak değerlendirilmektedir. Bu süreçte gerçekleşen istifaların temelinde istifa edenlerin Özal’ın kendi yetki alanlarına müdahale ettiği ve Türkiye’nin Körfez Krizi politikasının riskli olduğu düşüncesi yatmaktadır.²¹²

Turgut Özal’ın Körfez politikasını eleştirenler sadece bu isimler ile sınırlı kalmamıştır. Özal’ın partisinde yer alan siyasi İslamcılar ile sosyal demokratlar, dönemin önemli muhalefetleri olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti’den Erdal İnönü, Refah Parti Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit de Özal’ın Körfez politikasını eleştirmiştir. Ecevit’e göre ABD ve diğer güçlere Türkiye’nin Orta Doğu politikası emanet edildiği için PKK, Kuzey Irak’ta oluşan otorite boşluğu nedeniyle Türkiye’de yükselmiştir. Ecevit, daha sonra Özal için “*Milletin sırtından kumar oynadı*” cümlesini kullanmış, Özal’ın o dönem bir koyup beş almak söyleminin de kumarcı söylem olduğunu vurgulamıştır.²¹³ Güner, Bir koyup beş almak (bazı kaynaklarda üç olarak geçmektedir) sözünün Özal’a ait olmadığını Özal’ın sadece aktif politika ile kazançlar elde etmek istediğini belirtmiştir.²¹⁴ Burada önemli olan sözün kime ait olduğu değil Türkiye’nin o dönem elde ettiği kazanımdır. Bu bağlamda değerlendirilecek olunursa zaten o dönem Türkiye bir koyup üç/beş kazanmamıştır.

Ayrıca muhalefet genel olarak Özal’ın karar alırken geleneksel politikadan vazgeçtiğini, karar alırken yetkisini aşan ve Başbakan Akbulut’un ve devlet

²¹¹ Şamil Tayyar, “10 Yıllık Sır”, *Sabah*, 7 Kasım 2001.

²¹² Hikmet Özdemir, *Turgut Özal*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, ss.377-378.

²¹³ Bülent Ecevit, *Dış Politika ve Kıbrıs Dosyası*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, ss. 387- 401.

²¹⁴ Engin Güner ile 15 Kasım 2021 tarihinde yapılan mülakat.

kurumlarının fikirlerini almayarak hareket ettiğini belirtmiştir.²¹⁵ Daha sonra Akbulut, Dışişleri Bakanı olduğu sürece Özal'ın kendisine müdahale etmediğini ama genel olarak dış politikaya müdahale etme temayülünün olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶

Turgut Özal'ın zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'na müdahalelerinin olduğunu bu müdahalelerin ise bakanlıklar için olumlu olduğunu düşünen Çetin, kendi döneminde de benzer durumların yaşandığını belirtmiştir:²¹⁷

“Benim dönemimde de zaman zaman yurt dışındaki elçilerle doğrudan temas etmeyi benden önce seçmişti. Bakanı atlayarak elçilerle doğrudan temas ediyordu. Sonra bu işi hallettik ve sorun kalmadı. Büyükelçilerimizle konuştuk ve hiçbir bakanı atlayarak doğrudan temaslarla bildirmemesi gerektiğini söyledim ve çözüldü. Yani Özal, müdahale etmeyi düşünmüştür ama sonuç vermemiştir.”

Özal'ın Musul ve Kerkük'ü almak için hamle yaptığını söyleyenler de olmuştur. Özal ise verdiği bir mülakatta şu sözler ile emperyalist bir hedefinin olmadığını açıklamıştır:²¹⁸

“... Irak tarafından bir saldırıya uğramadığımız müddetçe savaşa girmeyeceğiz. Irak topraklarından bir tek santimetre dahi almayı düşünmüyoruz. Türkiye, Musul ve Kerkük'ü alacak mı? Hayır, almayacak. Fakat, Türkiye'nin Irak'a girmemesi için bazı ön şartları vardı: Bunlar: 1-Eğer Irak herhangi bir nedenle ve şekilde Türkiye'ye saldırıda bulunursa Türkiye “kendisini korumak için karşılık vermek” durumundadır, 2-eğer herhangi bir ülke, bir Kürt devleti kurmaya çalışırsa, Türkiye buna müdahale etmek için askeri kuvvet kullanacaktır, 3-eğer bir başka ülke Kuzey Irak'tan toprak parçası ele geçirmeye çalışırsa, Türkiye buna da sessiz kalmayacak ve müdahale edecektir.”

²¹⁵Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, ss.237-239.

²¹⁶Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2021, s.465.

²¹⁷ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

²¹⁸ Turgut Özal'ı Matthias Nass and Micheal Schweli'e verdiği mülakat, 22 Şubat 1991, DBT.

3.9.5. Dönemin En Ses Getiren Fikir Ayrılığı: Torumtay'ın İstifası

5 Temmuz 1987'de Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atanan Necip Torumtay, görevi devraldıktan müteakiben Turgut Özal'a görev anlayışında kendini ve Silahlı Kuvvetleri siyasetin dışında tutacağını ayrıca yasalar ile kurallara riayet edeceğini beyan etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti için çalışmış daha sonra kendi tabiriyle “*devletin karar mekanizması yoldan çıkınca*”²¹⁹ istifa etmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay, 3 Aralık 1990 tarihinde ise istifasına neden olan süreci şu şekilde ifade etmiştir:

“Körfez Krizi, ilk günden itibaren Türkiye'yi etkisi altına almaya başlamıştır. Esasen bunun aksi düşünülemezdi. Başlangıçta bu etki, siyasi ve ekonomik yönde kendisini göstermiş ve Türkiye olayı kınayarak ve Birleşmiş Milletler Kararı'nu destekleyerek hak ve hukukun yanında yerini almıştır. Olaylar geliştikçe, askeri mülahazalar ön planda yer almaya başlamıştır. Nitekim Irak'ın Kuveyt'i haksız işgaline karşı, öncelikle Suudi Arabistan'ı savunmak üzere Körfez bölgesinde ABD'nin öncülüğünde çok uluslu bir askeri güç oluşturmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak Genelkurmay Başkanlığı, ön planda ülkesini güvenlik altına alacak önlemleri uygularken, kriz bölgesinde askeri yükün ağırlığını üzerinde taşımakta olan ABD'ye bir dost ve müttefik olarak, yükümlülüklerini yerine getirebilecek çeşitli askeri kolaylık imkanlarını Dışişleri Bakanlığı ile ortaklaşa değerlendirmiş ve bunu yazılı bir rapor halinde hükümete ve bilgileri için Cumhurbaşkanlığı'na sunmuştur. Ve bu değerlendirmelere dayanarak yukarıda da açıklandığı üzere, siyasi otoritenin askeri hazırlıklarımıza yön verecek olan ve varsa savunmadan farklı olabilecek bir harekât için siyasi direktifin verilmesini önermiştir. Zira, Cumhurbaşkanı'nın yaptığı konuşma ve açıklamalardan yurtiçi ve dışında, Türkiye'nin taarruzi olarak fülen harekâta katılacağı izlenimi ortaya çıkmaya başlamıştı. Siyasi direktifin verilmesiyle, zaman alacak hazırlıklara geçilebilecek, savunmadan farklı planlar ve kıta intikalleri ile yığınak yapılabilecek, ilave ve ihtiyaç ve ödenekler saptanabilecekti. Kısaca, modern

²¹⁹ Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s.119.

savaşın çok önemli unsuru olan zaman faktörü gerektiği şekilde kullanılacaktı. Nitekim ABD, ilk günden itibaren tavrını açıkça ortaya koymuş ve zamanı ustaca kullanmaya başlamıştı.” ²²⁰

Turgut Özal, Yıldırım Akbulut ve diğer kabine üyeleri ile toplantı yaparken Torumtay gelip istifasını takdim etmiştir. Aslında Torumtay'ı bu göreve getiren de Özal'ın ta kendisidir. Kenan Evren Genelkurmay Başkanlığı görevine Necdet Öztorun'un getirilmesini istemesine rağmen Turgut Özal Necip Torumtay'ın Genelkurmay Başkanı olmasını sağlamıştır.²²¹ Aslında askeri işleyiş ve kıdem esasına göre Necdet Öztorun'un geçmesi beklenmiştir. Tersine bir şekilde kıdem olarak Genelkurmay Başkanı Necdet Uruğ ve Kara Kuvvetleri Komutanı Necdet Öztorun'dan sonra Torumtay'ın bu göreve gelmesinin doğru olduğunu belirten Özal, Necip Torumtay'ı özel olarak istemediğini bu kararın hükümetin kararı olduğunu belirtmiştir. ²²²

Torumtay ise Özal'ın aktif dış politika ilkesiyle riski göze almasını eleştirmiş, milletin kaderinin riske edilemeyeceğini belirtmiştir. Torumtay'a göre olabilecek bir sınır ötesi harekâta işgal edilebilecek bölgede Kürt sorunu ortaya çıkacak ve bölgenin güvenliği tehlikeye düşecektir. Torumtay, istifasının ana nedeninin krizin başlamasından itibaren dört aylık süreyle yasal ve hiyerarşik bir karar alınmadığını, ilgili makamlarla beraber askeri stratejik kararlar alması gerekirken sürecin tersine bir şekilde işlediğini belirtip üzümlü olarak görevinden istifa ettiğini açıklamıştır. ²²³ Üstelik Torumtay sadece Özal'ın Körfez politikasında karar alıcı olarak tek kendisini görmesinden değil hükümetin de Özal karşısında pasif durmasından şikayet etmiştir. Özal'ın Körfez krizi ile ilgili karar alacağı toplantılara dahi kendisini çağırmadığını belirten Torumtay, Irak'ın bu kriz sırasında Türkiye'ye karşı taarruz başlatacak

²²⁰ Mehmet Ali Birand, a.g.e., ss. 110-111.

²²¹ Işın Çelebi, *Türkiye'nin Dönüşüm Yılları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, ss. 218-219.

²²² Süleyman Aşık, *Türk Siyasi Tarihinde Anap Ve Turgut Özal*, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019, s. 164.

²²³ Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, ss.116-125.

konumda olmadığını ve Başbakan Akbulut'un da görevinin yetkilerini kullanmadığını dile getirmiştir.²²⁴

Ayrıca Torumtay, karar verme mekanizmasında kademe atlanmasından da rahatsız olmuştur. Özal'ın kendisini atlayarak tek tek milletvekilleri ve bakanlar ile konuşarak karar vermesinin kademe atlaması olduğunu ifade etmiş, istifasından iki gün önce de kendisine usule uygun olmayan direktifin geldiğini belirtmiştir. Üst üste yaşanan olaylar neticesinde de istifasını vermiştir. Yıldırım Akbulut, Torumtay'ın yaşanan savaşa dair talimat almadığını, ne yapacağını bilemediğini dile getirdiğini söylemiş ve talimatın da kendisine iletildiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili Akbulut, *“Savaş kararını verecek olan Meclis'tir, uygulayacak olan hükümettir ve dolayısıyla Genelkurmay'dır. Cumhurbaşkanı'nın herhangi bir dahili olamaz.”* yorumunu dile getirmiştir.²²⁵ Yine Akbulut, *“Orada bir savaş olsun istemedik. Ve savaş olmaması için her türlü çaba sarf edildi.”*²²⁶ sözleriyle Türkiye'nin Körfez'de bir savaş olmaması için çaba sarf ettiğini belirtmiştir.

Hüseyin Bağcı, *“Savaşta başkomutan cumhurbaşkanıdır. Eğer savaş ilan edilecekse Türkiye Irak'a müdahale edecekse yazılı belgeye ihtiyaç vardır. Bu bakımdan Torumtay haklıdır”* sözleri ile konuya dair yorumunu yapmıştır.²²⁷ Engin Güner ise *“Özal, orduyu Türk Silahlı Kuvvetleri'ni siyasi iradenin yani hükümetin emrinde görüyordu ve Milli Savunma Bakanını da doğrudan Başbakan'a bağlamak istiyordu... Özal, bizden Kerkük meselesine dair kitaplar istedi, Musul Kerkük meselesini iyice etüt etti ve şu kanaate vardı ki Musul ve Kerkük'te hakkımız olduğunu düşünüyordu. Buraya girelim alalım zaptedelim diye bir şey değil burda bizim de hakkımız olduğunu düşünüyordu. Askerler ile yaptığı görüşmelerde böyle bir durum ortaya çıkarsa bu operasyonları yapabilir miyiz diye Silahlı Kuvvetlerin durumunu sorduğunda ise buna müspet bir cevap alamadı. Buna çok sinirlendi, ben bu orduyu*

²²⁴Gülistan Gürbey, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika 1983-1993 'Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, Çeviri: Leyla Uslu, Odtü Yayıncılık, Ankara 2010, s.268.

²²⁵Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2021, ss.473-475.

²²⁶Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, a.g.e., s.453.

²²⁷ Hüseyin Bağcı ile 22 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat.

boşuna mı besliyorum dedi...”²²⁸ Güner Torumtay’ın istifa ettiği gün orada bulunduğunu, Özal’ın istifayı kabul ettiğini ve istifanın ardından Özal’a ‘Şimdi ne olacak?’ diye sorduğunda Özal’ın kendisine hiçbir şey olmayacağını söylediğini belirtmiştir.

İstifanın öncesinde Özal, *“Türkiye’de pek çok şey değişti... Dış politikada korkakça ve zayıf tutum alma dönemi geçti. Bundan sonra korkakça ve zayıf tutum alma dönemi geçti. Bundan sonra koşullara uygun aktif bir politika izleyeceğiz. Bu tamamen siyasi bir seçimdir.”*²²⁹ sözleri ile Torumtay’a sert bir şekilde çıkmıştır.

Torumtay’ın istifası ülkede var olan siyasi gerilimi artırmış, erken seçim söylemleri gündeme gelmiştir.Özal seçimlerden önce anayasada değişiklik yapılmasını, cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesini, oy verme yaşının 18’e indirilmesini ve meclis üye sayısının artırılmasını istemiş, Süleyman Demirel de anayasa değişikliklerini yeni meclisin yapmasını isteyerek bu önerileri kabul etmiştir.²³⁰

Hikmet Çetin, Özal’ın bir aşamada silahlı güç olarak Irak’a, Musul’a girme gibi bir eğiliminin olduğunu Torumtay’ın buna karşı çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca Torumtay’ın bir başka ülkenin topraklarına girmenin sonuç çıkarmayacak maceracı bir hamle olacağını düşündüğü için istifa ettiğini söylemiştir. Zaten öngörülen şeylerin olmadığını ve bu sürecin Türkiye’nin lehine sonuçlandığını söyleyen Çetin, Türkiye’nin Musul’a girmemesinde Torumtay’ın istifasının etkisinin olabileceğinin vurgusunu da yapmıştır. O dönemde Türkiye’nin toprak kazanma niyetinde olmayıp Orta Doğu ile iyi komşuluk ilişkileri geliştirme odaklı olduğunu da eklemiştir.²³¹

²²⁸ Engin Güner ile 15 Kasım 2021 tarihinde yapılan mülakat.

²²⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s. 281.

²³⁰ Feroz Ahmad, a.g.e., s.281.

²³¹ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

Turgut Özal'ın kardeşi Korkut Özal'da Özal'ın Musul ve Kerkük için Bush'la gizli bir antlaşma yaptığını şu sözler ile anlatmıştır: ²³²

“Kuzey cephesini Türkiye sağlamlaştıracaktı. ABD ise güneyden Irak'a girecekti. Türkiye'nin varlığı güneydeki ABD güçleri üzerindeki baskıyı azaltacaktı. Böylece çok kolay bir biçimde Bağdat'a gireceklerdi. Turgut Bey, baba Bush'a, sürekli 'Musul ve Kerkük'te kalırsak ve çekilmezsek ne olur, bu sizin için mümkün mü diye sordu. Başkan 'Tabii olur, niye olmasın. Bu bizim için sakınca yaratmaz. Sizin işiniz. Elbette kalabilirsiniz' dedi.”

Ankara'daki istifaların temel nedeni Körfez Krizi'nde siyasi ve askeri elitler arasında bölünme yaşanmasıdır. Turgut Özal ve Turgut Özal ekolünden giden elitler Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin azalan stratejisini artırmayı hedeflemişken diğer elitler ise geleneksel Türk dış politikası çizgisinden çıkılmasını yanlış bir hamle olarak görmüştür. ²³³ Ayrıca başta Torumtay olmak üzere gerçekleşen istifaların ABD'yi karşılarında bulma çekincesi olduğunu dile getiren Ramazan Gözen, Özal'ın ABD ile yaptığı ittifakın muhalefetin geri çekilmesine neden olduğunu saptamıştır. ²³⁴

²³² H. Salih Zengin, “Asker Direnmeseydi Özal Musul'a Girecekti”, Sabah 27 Ekim 2016, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/10/27/asker-direnmeseydi-ozal-musula-girecekti> (10.10.2021).

²³³ Meliha B. Altunışık, “Güvenlik Kısılacında Türkiye- Ortadoğu İlişkileri”, *En Uzun On Yıl*, Editörler: Gencer Özcan, Şule Kut, Boyut Kitapları, İstanbul 1988, s. 330.

²³⁴ Ramazan Gözen, “Turgut Özal ve Körfez Savaşı: İdealler ve Gerçekler Açmazında Dış Politika”, *Kim Bu Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Editörler: İhsan Sezal, İhsan Dağı, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2001, s.348.

4. TÜRKİYENİN İSRAİL'E YÖNELİK POLİTİKASI

4.1. Türkiye-İsrail İlişkilerini Etkileyen Faktörler

Türkiye İsrail ile olan ilişkilerinde diğer Arap ülkeleri ile kurduğu ilişkilerde olduğu gibi güvenlik ve ekonomi temelli politikalar yürütmüştür. Bu politikalarda Türkiye dengeyi korumaya özen gösterip İsrail ile kurduğu ilişkilerin Arap ülkeleri ile ilişkilerini etkilememesine dikkat etmiştir.

Türel Yılmaz Şahin, Türkiye – İsrail ilişkilerinin gelişimini etkileyen faktörleri sekiz gruba ayırmıştır:²³⁵

1) Uluslararası Ortamın Etkisi:

-Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı üyesi ülkelerinin İsrail ile olan ilişkilerinin canlanması

-İsrail'in 1991 yılı itibarıyla yeniden güçlenerek uluslararası ortama katılması

-Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve buna bağlı olarak oluşan bölgesel gelişmeler

-Orta Doğu Barış Süreci'nin başlaması

-Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi

2) Bölgesel Tehdit Algılamaları:

-Türkiye'nin Suriye ve Irak ile yaşadığı su sorunu

-İran ile Türkiye'nin yaşadığı tehditler (PKK, İran'ın aşırı islami akımlar...)

-Suriye, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum kesimi, Ermenistan ile anlaşmalar

²³⁵ Türel Yılmaz Şahin, *Türkiye İsrail Yakınlaşması Denge- Stratejik İşbirliği- Gerilim- Normalleşme*, Hattuşaş Yayınları, Ankara 2016, ss. 49-66.

3) Ekonomik Etkenler:

- 1980'lı yıllarda ihracata dayalı ekonomik reformların gelişmesi
- İsrail'in ekonomik ve ticari açıdan gelişmiş bir ülke olması

4) Enerji Faktörü:

- Türkiye ile İsrail arasında Bakü-Ceyhan ve birçok projede ortaklık olanağı olması iki ülke arasındaki ilişkiyi etkileyen bir diğer faktördür.

5)Türkiye'nin Bölge İçindeki Yalnızlığı:

- Türkiye'nin Arap-İsrail anlaşmazlığında Arap yanlısı bir politika izlemesine karşın Arap Devletleri'nin aynı şekilde davranmaması
- Arap Devletleri ve FKÖ'nün Türkiye'nin Kıbrıs politikasını destekleme konusunda isteksiz davranması
- Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa karşı yürütülen baskı politikasında Türkiye'nin yanında yer almaması

6) Karşılıklı Beklentiler:

-İsrail, Türkiye'den İslam ülkeleri ile arasında köprü olmasını, bölgesel işbirliklerinde beraber hareket etmeyi, İsrail hava kuvvetlerinin Türkiye'de talim yapmasını beklemiştir. Türkiye ise İsrail ile yaklaşarak güvenliğini ve ulusal çıkarını korumayı hedeflemiştir. Türkiye'yi etkileyen PKK, Hizbullah gibi unsurlar karşısında İsrail ile işbirliği yapılmış olup İsrail'den silah konusunda destek almıştır. Ayrıca iki ülke arasında yukarıda sayılan beklentilerin yanı sıra ekonomik beklentiler bulunmaktadır.

7) ABD ve Yahudi Lobisinin Etkisi:

-ABD Orta Doğu'ya dair politikalarını gerçekleştirmek için Türkiye ve İsrail ile dirsek temasında bulunmak zorundaydı. Bu nedenle ABD, Türkiye – İsrail

işbirliğini destekleyerek İran'ın bölgedeki etkinliğini azaltmak istemiştir. Ayrıca Yahudi lobisi de devletler arasındaki ilişkilerde önemli rol oynayan faktörler arasındadır.

8) Psikolojik Faktörler:

-1942 yılında İspanyol Katolik Engizisyonu'ndan kaçan Yahudiler'in Osmanlı'ya sığınması, İkinci Dünya Savaşı döneminde Hitler'in zulmünden kaçan Yahudilere Türkiye'nin kapılarını açması, Yahudilerin Türkiye'ye ve Atatürk'e duydukları sempati ve buna benzer örnekler Türkiye – İsrail ilişkilerinin gelişmesinde psikolojik bir etken olarak rol oynamıştır.

Yukarıda sayılan faktörler, Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinde önem arz eden faktörler olup özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllarda karşılıklı beklentiler, ekonomik etkenler ile ABD ve Yahudi lobisinin etkisi büyüktür. Güner *“İsrail ile Yahudi lobileri bize çok destek oldu”*²³⁶ sözleri ile lobinin faydasını belirtirken; Çetin ise *“Yahudi lobisi o dönem bizim için avantajdı, Kapıkule'den çıkınca dünyada tek Türkiye'yi destekleyenler Musevilerdi. O lobiyi günümüzde kaybettik.”*²³⁷ sözleri ile o dönemdeki Yahudi lobisinin önemini açıklamıştır.

4.2. Türkiye'nin İsrail İlişkileri ve Bu İlişkiler Perspektifinde Gelişen Türk Dış Politikası

1973 Arap – İsrail Savaşı'nın yaşatmış olduğu petrol krizi hem petrol fiyatlarının artmasına hem de enflasyonun hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuştur. Bu nedenle Türkiye, petrol üreten Arap ülkelerinden kredi ile petrol almıştır. Ayrıca petrol zararını karşılamak için Arap ülkeleri ile siyasi ilişkilerini ve ihracatını

²³⁶ Engin Güner ile 15 Kasım 2021 tarihinde yapılan mülakat.

²³⁷ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

artırmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Türkiye bu dönemde Orta Doğu pazarına girmiştir.²³⁸

Türkiye ile Arap Devletleri'nin iyi giden ilişkisi Camp David Antlaşmaları döneminde de devam etmiştir. Çünkü Arap dünyasında tepkiye yol açan bu antlaşmayı Türkiye de reddetmiştir. 17 Eylül 1978 günü Beyaz Saray'da Mısır devlet başkanı Enver Sedat ile İsrail başbakanı Menahem Begin arasında imzalanan Camp David Antlaşması ilk kez bir Arap ülkesinin İsrail'i tanıması açısından önemli olmakla birlikte ABD'nin mektupları ile sözleşmeyi etkilemesi, dönemin ABD merkezli uluslararası düzenini de gözler önüne sermiştir.²³⁹ 'Ortadoğu'da Barış için Çerçeve Anlaşması' ve 'İsrail-Mısır Barışı için Çerçeve Anlaşma' olarak iki antlaşma içeren Camp David Antlaşması, 1948 yılında başlayan Orta Doğu Barış Süreci'nin 1978'deki adımı olarak nitelendirilmiştir.²⁴⁰ Ancak bu antlaşmaların Orta Doğu'ya barış getirmedeği aşıkâr olup sadece Mısır-İsrail ile İsrail-Ürdün barışının temellerini atmıştır.²⁴¹

1979 yılına gelindiğinde FKÖ'nün Türkiye'de temsilcilik açması İsrail'in tepkisine yol açmıştır. Hemen ardından İsrail tarafından 29 Temmuz 1980'de Kudüs'ün başkent ilan edilmesiyle de Türkiye, Tel Aviv'deki maslahatgüzarlığını ikinci katip seviyesine indirmiştir.²⁴² Türkiye 1956 yılından beri sürdürdüğü diplomatik ilişkisini Doğu Kudüs'ün ilhakı üzerine bu adımla birlikte farklı bir döneme sokmuştur.

FKÖ'nün Türkiye'de temsilcilik açmasının öncesinde 13 Temmuz 1979'da Filistin Kartalları örgütünden dört gerillanın Ankara'da bulunan Mısır Büyükelçiliğini

²³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914- 1995)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 638.

²³⁹ Bknz: "Camp David Antlaşması", <https://web.archive.org/web/20100410012543/http://jimmycarterlibrary.org/documents/campdavid/letters.phtml>, (21.09.2021).

²⁴⁰ Serhat Erkmen, "Orta Doğu Barış Süreci" *Güvenlik Yazıları Serisi*, Sayı 47, İstanbul 2019, s. 3.

²⁴¹ Camp David Antlaşmaları ile ilgili daha detaylı bilgi edinmek için: Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, ss. 396-432.

²⁴² Ali Eren Balıkel, *Teorik Çerçevde Geçmişten Günümüze Türkiye Dış Politikası*, Kerasus Kitap, İstanbul 2017, s. 127.

basıp 20 kişiyi rehin alması olayında Başbakan Ecevit rehinelerin bırakılmasında arabulucuk etmiştir. Bu olaydan üç ay sonra da Ecevit FKÖ'nün Türkiye'de temsilcilik açmasını kabul etmiştir.²⁴³

Arap devletlerini memnun edici bu hamle Türkiye – İsrail ilişkileri bakımından olumsuz olsa da Türkiye'nin kararının ardından Suudi Arabistan, Türkiye'ye 75 milyon dolar yardım ve 2 milyon ton da petrol vereceğini belirtmiştir.²⁴⁴ Ayrıca Suudi Arabistan, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin dondurulmasına istinaden Türk yetkililerine 250 milyon dolarlık çek teslim etmiştir.²⁴⁵ Bu durum Türkiye'nin İsrail ile arasının açılmasına neden olmuştur. Öncesinde de Irak'tan 5 milyon, Libya'dan 2 milyon, Suudi Arabistan'dan 1 milyon, İran'dan ise 3.4 milyon ton petrol alan Türkiye, petrol karşılığında vereceği döviz olmadığı için borç almıştır.²⁴⁶

ABD ise Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin bozulmasına tepki göstermiştir. Çünkü Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yakınlık ya da uzaklık ABD için oldukça önemli olup ABD'nin yürüttüğü politika da buna paralel ilerlemiştir. Bu nedenle ABD, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin olumlu olmasını istemiştir. İlerleyen senelerde Türkiye – İsrail ilişkilerinde önemli adımlar atılması Türkiye'nin ABD ile olan ilişkilerini de güçlendirmiştir.

İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesi Türkiye tarafından olumlu karşılanmamış, Türkiye basın yayın organları aracılığıyla da tepkisini dile getirmiştir. Özal, Lübnan olayına karışılmayacağını belirtmiş olsa da ABD ikmal amacıyla İncirlik Üssü'nü kullanmıştır. 24 Mayıs 1982'de İslam Konferansı Merkez Bankası Başkanları toplantısında “*Zorla girdiği medeniyetin beşiği İslam coğrafyasına kan barutu sokaan ülke*”²⁴⁷ olarak tanımladığı İsrail'e olan tutumunu zamanla değiştiren Özal, gelişen

²⁴³ Nur Batur, Ortadoğu'nun Şahları Vezirleri Piyonları, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul 2022, s.34.

²⁴⁴ Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak Türkiye İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 53.

²⁴⁵ Hakan Yavuz, “Turkey's Relations With Israel”, *Foreign Policy*, Cilt 3 , Sayı 4, s. 55.

²⁴⁶ Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak Türkiye – İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 44.

²⁴⁷ Nezih Tavlaş, “Türk- İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri”, *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, Cilt 5, Sayı 1, 1999, s.90.

süreçle birlikte Türkiye- İsrail ilişkisine ulusal çıkar perspektifinden bakmaya başlamıştır.

Daha sonra ASALA'nın (Armenian Secret Army For The Liberation Of Armenia) varlığı ile bir anda Türkiye ile İsrail arasında eskiye nazaran bir yumuşama gerçekleşmiştir. 'Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu' anlamına gelen ASALA, 1975 ile 1985 yılları arasında yaptığı eylemler ile Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmiştir. Aynı zamanda Türkiye – İsrail ilişkilerini de farklı bir döneme sokmuştur. İsrail, ASALA ve JCGA (Jandarma Ve Sahil Güvenlik Akademisi) kamplarına gireceğini Türkiye'ye söyleyerek Türk görevlilerini de operasyona dahil etmek istemiştir. Milli İstihbarat Teşkilatı, Milli Güvenlik Kurulu ve Dışişleri Bakanlığı ülkücü mafyanın simgesel önderi Alaattin Çakıcı'yı kullanarak kendisini ve on kadar ülkücüyü İsrail ile birlikte bu kamplara göndermiştir.²⁴⁸ 12 Eylül Askeri Darbesi nedeniyle zedelene ilişkiler bu adım ile ılımlı bir hal almıştır. Kenan Evren, Yahudi cemaat lideri David Asseo ile görüşerek yumuşamanın olacağını göstermiştir.²⁴⁹ Yine Evren, daha sonra da İslam Konferansı Örgütü Zirve Toplantısı'na katılmış, bu toplantıda FKÖ lideri Yaser Arafat ile de görüşme sağlamıştır. Bu iki görüşme dönemin politikasının denge politikası olduğunun örneklerindedir. Buradaki denge politikası, hiç kuşkusuz temeli ulusal çıkara dayanan aktif bir denge politikasıdır.

Ayrıca İsrail'in Camp David Antlaşması'na uymayarak, Golan Tepelerini ve Lübnan'ı işgal etmesi bölgede var olan sorunları artırırken Türkiye bu dönemde tam olarak İsrail'in yanında yer almayarak Lübnan'ın bağımsızlığını desteklemiştir. İsrail'in Golan Tepelerindeki işgalinin ana nedeni hem bölgenin stratejik önemi hem de bölgedeki su kaynaklarının varlığıdır.²⁵⁰ Bu nedenle bu bölgeden vazgeçmeyi düşünmemektedir.

²⁴⁸Nezih Tavlâş, a.g.e., s.88.

²⁴⁹ Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak Türkiye İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 55.

²⁵⁰ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 138.

Türkiye de 1987 yılından Filistin-İsrail çatışması için dönüm noktası olan 1993 Oslo Antlaşması'na kadar olan süreçte de Filistin'i desteklemiştir.²⁵¹ Bu bağlamda İsrail'in topraklarını ele geçirmesine karşı Filistin'in taş ve sopalarla başlattığı intifa direnişinin yanında yer alan Türkiye, her fırsatta Filistin'in Türkiye'nin yumuşak karnı olduğunu göstermiştir. Zaten Türkiye'nin 14 Kasım 1988 tarihinde Cezayir'de FKÖ Konseyi toplantısında Filistin Devleti'nin varlığını tanınması da bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Erhan ve Kürkçüoğlu durumu “*Özal'ın başbakanlığı döneminde bir yandan İsrail'le ilişkilerin normalleştirilmesi için çaba gösterilirken bir yandan da Filistin Devleti'nin tanınması gibi radikal bir adımın atılması ilgi çekicidir.*” sözleri ile değerlendirmiştir.²⁵²

Türkiye'nin başlarda Arap yanlısı olup sonrasında da bu eğiliminden sıyrılmasındaki bir diğer etken de FKÖ'nün Türkiye'nin Kıbrıs politikasını desteklemeyip Rum yönetimini desteklemesi, Bulgaristan'daki Türk azınlığa karşı yürütülen baskı politikasında destek vermemesi ve yukarıda bahsedilen Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda fikir birliğine varılamamasıdır.²⁵³

Hiç kuşkusuz Türkiye'nin Suriye ile olan su sorunu İsrail için de önemlidir. Çünkü su kaynaklarının kontrolü her ülkeyi ilgilendirdiği gibi İsrail'i de ilgilendirmektedir. Özellikle 1998-1999 yılları arasında yaşanan kuraklık, suyun önemini bir kez daha hatırlatmıştır. Zaten İsrail, su ihtiyacının herhangi bir yolla karşılanması gerektiğinin bilincinde olup kuruluşundan beri suyu güvenlik meselesi

²⁵¹ Yeşim Demir, “1960'tan Günümüze Arap- İsrail Çatışması Ekseninde Türk Dış Politikası”, *Tesam Akademi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Bursa 2021, ss. 180-182.

²⁵² Çağrı Erhan, Ömer Kürkçüoğlu, “Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler” *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2:1980-2001*, İletişim Yayınları, s.152.

²⁵³ Süha Bölükbaşı, “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Editörler: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen, Liberte Yayınları, Ankara 2001, ss. 257-258.

olarak görmüştür.²⁵⁴ Yukarıda anlatılan Barış Suyu Projesi'nde Turgut Özal, bu güvenlik meselesinin iki taraf için de olmasını istemiş bu bağlamda Arap – İsrail barışını temin etmek için de bu projeyi öne sürmüştür.²⁵⁵

Gelişen süreç içerisinde Arap devletleri ile arasına mesafe koyan Türkiye, PKK nedeniyle Arap devletlerinden daha da uzaklaşmıştır. Daha sonra Filistin'in İsrail'e karşı ayaklanması ile ilişkiler tekrardan yumuşamaya başlamıştır. Çünkü Türkiye, yapılan insan haklarına aykırı davranışı desteklememiştir. Türkiye'nin Filistini desteklemesinin en önemli nedeni de Filistin'in Müslüman oluşu ve İsrail'in İslami değerlere karşı yürüttüğü politikadır. Yalnız İntifada sonrası Türkiye-İsrail ilişkilerinde sanıldığı gibi bir soğukluk yaşanmamış, ilişkilerde yakınlık kurulduğu da olmuştur. Bu dönemde ticaret odaklı bir ilişki yürütülmüş olup Türkiye'nin ticaret hacmi artmış ve İsrail'in de Türkiye üzerinden ihracat yaptığı gözlemlenmiştir.²⁵⁶ İlerleyen zamanlarda petrol fiyatlarındaki düşüş Türkiye – İsrail ilişkilerini tekrardan etkilemiştir. Bu nedenle Türkiye, 1986 yılında İsrail'e ziyarette bulunmuştur. Ayrıca İsrail silah endüstrisi için pazar arayışı içine girmiş, bu nedenle Türkiye'yi de müşteri olarak görmüştür.

Özetlemek gerekirse Camp David Antlaşması ile birlikte Orta Doğu'da yaşanan sorunların azalacağı yönündeki düşünce 1980'lerde yerini bunun bir yanılığdan ibaret olduğu düşüncesine bırakmıştır. Zaten İsrail'in 1980'de Doğu Kudüs'ü, bir sene sonra da Golan Tepelerini ilhak etmesi hemen akabinde de başkentini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıması İsrail'in yayılmacılık politikasını sürdürdüğünü göstermektedir.

Özal başta İsrail için “*İslam coğrafyasına kan barutu sokan ülke*” derken daha sonra “*İsrail'in sınırları güvenlik içinde olmalıdır. Herkes İsrail'i tanımalı ve ondan*

²⁵⁴ Mehmet Şahin, “İsrail'in Su Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *OrtaDoğu Siyasetinde İsrail*, Editörler: Türel Yılmaz- Mehmet Şahin- Mesut Taştekin, Platin Yayınları, Ankara 2005, s. 177.

²⁵⁵ Nevra Yaraç Laçınok, “Turgut Özal”, *Türk Dış Politikasında Liderler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s.591.

²⁵⁶ Philips Robbins, *Turkey and the Middle East*, Royal Institute of International Affairs, Newyork 1991, s. 85.

*sonra bir uzlaşma anlaşmasına gidilmelidir.*²⁵⁷ sözleri ile denge politikasına yönelse de İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesinin ardından Türkiye, 28 Ağustos 1980'de Kudüs başkonsolosluğunu kapatarak tepkisini göstermiştir. Yine yukarıda zikredilen gelişmeler bu dönemde gerçekleşmiş olup Türkiye'nin İsrail'e karşı Filistin'i İslam'dan ziyade ekonomi odaklı politikalar geliştirmesi nedeniyle desteklediğini söyleyen kesimler de olmuştur. Özellikle 1980 Askeri Darbesi'nin ardından Türkiye'nin Arap ülkeleri ile yaklaşması Özal hükümetinin faydacı bir tutum sergilediği yönünde eleştiriler almasına neden olmuştur.²⁵⁸ Her hâlükârda İsrail'in eylemleri Türkiye'nin dış politikasında belirleyiciliğini kaybetmemiştir. Türkiye daha önce İsrail'in Kudüs'ü ebedi ve bölünmez başkenti olarak ilan etmesi kararına tepki olarak İsrail'le temsil seviyesini II. Katip düzeyine indirmişti. Yaşanan gelişmelerden sonra 31 Aralık 1991 itibarıyla İsrail'le diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine yükselten Türkiye, ikili ilişkilerde olumlu bir döneme adım atmıştır. Daha sonra 1980'den beri kapalı olan Kudüs'teki Türk başkonsolosluğunu açan Türkiye'nin Orta Doğu Barış Sürecinden etkilendiği gözlemlenmiştir.²⁵⁹ Türkiye-İsrail ilişkisindeki bir diğer olumlu gelişme, Tel-Aviv elçiliğine Ekrem Güvendiren'in atanmasıyla gerçekleşmiştir. Daha sonra Güvendir 21.01.1992 tarihinde İsrail nezdinde Türkiye büyükelçisi olarak atanmıştır. Güvendiren'in tecrübesi ve kıdemli elçi oluşu İsrail'i oldukça memnun etmiştir.²⁶⁰

Şule Kut, o dönem Cumhuriyet gazetesinde “*Türkiye'nin Filistin ve İsrail'le diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine çıkartmasının önündeki büyük bir engelin, zorlu ama umutlu bir sürecin başlangıcı sayılması gereken Ortadoğu Barış Konferansı ile birlikte ortadan kalktığını söylemek mümkündür.*” sözleri ile değerlendirmiştir.²⁶¹ Kut, Türkiye- İsrail ilişkilerinde Madrid Konferansı sonrası gelişme kaydetmesininin

²⁵⁷ Işıl Anıl, “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap- İsrail Barış Süreci”, *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Editör: Meliha Benli Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul 1999, s. 136.

²⁵⁸ Fatma Sarıaslan, “Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti”, *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Kastamonu 2019, ss. 15-16.

²⁵⁹ Bknz: “T.C. Dış İşleri Bakanlığı- Kudüs Başkonsolosluğu”, http://kudus.bk.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/121238_, (21.09.2021).

²⁶⁰ Nezih Tavlaş, “Türk- İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri”, *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, Cilt 5 Sayı 1, 1999, s.92; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 1 Haziran 1992.

²⁶¹ “Ortadoğu Barış Konferansı ve Türkiye”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Ocak 1992, s.2.

normal olduğunu ama Türkiye'nin aynı zamanda Filistin ile olan ilişkilerini de büyükelçilik düzeyine çıkarması gerektiğini vurgulamıştır.

Ayrıca o dönem İsrail ile Arap komşuları arasında ilişkilerin normale dönmesi adına Oslo I Antlaşması sağlanmış olup ardından da bir dizi hamleler yapılmıştır. Zaman zaman ateşli zaman zaman sakin geçen müzakereler döneminde Oslo I diye anılan 'Filistin Özerkliği Üzerine İlkeler Deklarasyonu' ile nihai barışa gitmek hedeflenmiştir. FKÖ, Filistin'in hakları için mücadele ederek İsrail ile adımlar atmış olsa da Oslo Barış Süreci tam anlamıyla kalıcı bir çözüm de sağlamamıştır. Bu antlaşmalar Arap – İsrail anlaşmazlığına yönelik Avrupa Topluluğu'nun hazırladığı Venedik Deklarasyonu, Suudi Arabistan Prensi Fahd'ın hazırladığı Barış Planı, ABD Başkanı Ronald Regan'ın hazırladığı Reagan Planı, Arap Birliği Zirvesi'nde oluşturulan Fez Planı ve Sovyetler Birliği lideri Leonid Brejnev'in barış planı ile devam etmiştir.²⁶² Yine de tam net bir barışın sağlanması gerçekleşmemiş olup Kuveyt'in işgali dengeleri daha da bozmuştur. Irak'ın yenilgisi ve Madrid Konferansı, İsrail ve Filistin'i çözüm bulmak zorunda bırakmıştır. Bu nedenle Oslo'da görüşmeler başlamış, İsrail de artık FKÖ'yü tanımış, üstelik Filistin'in talepleri konusunda birtakım tavizler vermiştir.²⁶³ Türkiye-İsrail ilişkilerinin 1986-1992 yılları arasında olumlu gelişme göstermiş olmasının asıl nedeni Türkiye'nin ikili ilişkilerde iyi olmasının sadece kendisine değil aynı zamanda Arap ülkeleri için de fayda sağlayacağını düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Filistin Devleti'ni tanımakla ve Arap ülkelerine yakın bir duruşa sahip kurduğu politikalarla fayda sağlamayacağını anlamıştır. Bu bağlamda İsrail ile uzlaşma yoluna gitmiştir.²⁶⁴

1983 yılında Yaser Arafat'ın Mısır'ı ziyaret etmesi Türkiye-İsrail ilişkilerini meşru göstermiş olup sonrasında da İzhak Şamir'in sunduğu Barış Planı'nı

²⁶² Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, ss. 247-254.

²⁶³ Ceyhun Çiçekçi, "İsrail ve Ortadoğu", *Medeniyetler Çatışmaları ve Zihinlerdeki Sınırlamalar*, Editör: Haktan Birsal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, ss. 258-260.

²⁶⁴ Türel Yılmaz Şahin, *Türkiye İsrail Yakınlaşması Denge- Stratejik İşbirliği- Gerilim- Normalleşme*, Hattuşaş Yayınları, Ankara 2016, ss. 43- 44.

Türkiye'nin kabul etmesi, 1991 senesinde de İsrail'in Orta Doğu Barış Süreci'ne katılması ilişkileri olumlu bir düzeye getirmiştir.²⁶⁵ Daha sonra 1992 yılında Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın İsrail'in 12 Filistinliyi sınır dışı etmesini kınaması ve 1993 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in İsrail'i ziyaret ederek 'Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğinin İlkeleri Muhtırası' ve 'Kültür, Bilim ve Eğitim Antlaşması' imzalaması, gelişen ilişkileri daha da pekiştirmiştir. Ocak 1994'te İsrail Devlet Başkanı Ezer Weizman'ın da Türkiye'ye gelmesiyle diplomatik ilişkilerin devamlılığı gerçekleşmiştir. Bu ziyaret Türkiye ve İsrail arasında cumhurbaşkanlığı düzeyinde ilk resmi ziyaret olması açısından da oldukça önemlidir.

Çetin, bu ziyareti şu sözler ile değerlendirmiştir:²⁶⁶

“Türkiye İsrail'in kuruluşundan bir sene sonra İsrail'i tanıyan ilk ülke olmuştu. O yıllardan sonra da Filistin meselesi nedeniyle ilişkileri iyi değildi. Oslo Antlaşması ve Madrid konferansı sonrası o konuda barışıyorlar. Daha sonra Tel-Aviv elçiliğine Ekrem Güvendiren'in atanması, Filistin temsilciliğinin büyükelçilik düzeyine çıkarılması, Dışişlerine bağlı Kudüs'te başkonsolosluk açılması gibi önemli adımlar atıldı. Bu önemli adımların atıldığı dönemde bakanlık olarak İsrail'i ziyaret etmeye karar verip Demirel'e ilettik. İlişkiler iyi düzeye çıktı ve görüşelim dedik açıkçası. Sonra bakanlık olarak askeri uçaklar ile İsrail'e gittik. 13 Kasım 1993 yılında gerçekleşen gezi önemli bir geziydi. Gezi öncesinde Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat'ı da ziyaret edebileceğimizi belirtmiştik, keza görüştük de. İsrail cumhurbaşkanı Şimon Peres ile istihbarat konusunu görüştük, PKK ile ilgili istihbarat istedik. Peres, o gece kendi istihbarat örgütlerini otelimize gönderdi, bize kendi ellerindeki bilgileri verdiler. Özellikle savunma alanında işbirliği yapılmaya karar verildi. Dünyanın birçok yerinde Avrupa dahil eğer Amerika'nın malzemesi için içinde ise izin alınır, İsrail hariç İsrail izin almazdı. Bizim F4 uçaklarımızı o dönem gittiğim görüşmede karar verdiğimiz üzere onarımı ve modernizasyonunu İsrail gerçekleştirdi. Hatta Peres o görüşmede sizin İran ile ilişkiniz iyidir, bizim akıbetini alamadığımız

²⁶⁵ Hasan Taşkın, *Vaat Edilmiş Topraklara Sıkışan Türkiye: Siyonizm, Filistin, BOP ve Türkiye*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul 2008, s.103.

²⁶⁶ Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

bir arkadaşımızı sorar mısınız bile dedi. Yani gayet sıcak bir görüşme idi. Daha sonra davetim üzerine Peres geldi, yeni Cumhurbaşkanı seçilmişti. Ziyaret esnasında odaya özel kalemini çağırdı, “Türkiye’ye ziyarete gitsem nasıl olur dedi?” Özel kalemi gelenek gereği ilk Amerika’ya gidilir deyince geleneği bozalım dedi. Cumhurbaşkanımızı aradım, sizin adınıza davet ettim dedim, kendisi de sevindi. Peres ilk ziyaretini böylece Türkiye’ye yaptı. GAP’a kadar gezildi. Hatta o dönem çok eleştiri aldık. Dediler ki “Mısır’dan Fırat Nehri’ne kadar İsrail cumhurbaşkanını götürdünüz... Dolmabahçede Cumhurbaşkanı yemek verdi. Peres o gün dedi ki ‘İsrail -Filistin Antlaşması bu salonda yapılırsa biz de Demirel ile izlese. Filistin ile anlaşmada acelemiz var. Çünkü ben ve Rabin (İzak Rabin) savaş gördük, biz sağ ve görevde iken yapmalıyız. Savaşı bilmeyen nesil gelse barış daha da zorlaşır.’ dedi. Gerçekten de işler zorlaşınca Rabin öldürüldü.”

Çoğu zaman İsrail-Arap ülkeleri ilişkileri arasında gelişen Türkiye – İsrail ilişkilerinde daha sonra da bir dizi antlaşma ve görüşme meydana gelmiştir. Özellikle 1990’lı yıllarda yaşanan sıcak ilişkiler iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin artmasına sebep olmuştur. Dengeli bir politika temelinde yürütülen Türkiye – İsrail ilişkileri dönemin önemli ilişkilerinden olup etkilerini de günümüze kadar taşımıştır.

5. SONUÇ

Orta Doğu, coğrafi yapısı, ekonomik zenginlikleri nedeniyle devletlerin her dönem dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla Orta Doğu coğrafyası her dönem ulusların politikalarını etkilemiştir. Orta Doğu bölgesinin sahip olduğu bu önem Türkiye'nin de politikasında belirleyici olmuştur. Özellikle bölgenin Türkiye ile olan komşuluğu Türkiye'nin Orta Doğu'ya müdahil olmasına neden olmuş ve Türkiye ikili ilişkilerinde de buna istinaden politikalar geliştirmiştir. Türkiye'nin zaman zaman sıcak zaman zaman da soğuk ilişkiler yaşadığı bu bölge Türk dış politikası bağlamında etkileyciliğini geçmişten günümüze korumuştur.

Orta Doğu'nun Türkiye için yadsınamaz önemi özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllarda daha da belirginleşmiştir. İran İslam Devrimi, İran – Irak Savaşı, Körfez İşgali, su sorunu, İsrail'in bölge üzerindeki hakimiyet isteği, Filistin'in intifa hareketi gibi gelişmeler uluslararası ilişkileri etkilediği gibi Türk dış politikasını da etkilemiştir. Özellikle Türkiye geçmişten gelen kültür, coğrafya ve tarih ortaklığı ile ulusal çıkarları için bölgenin sıkı takipçisi olmuştur. Yine bölge üzerindeki ulusal çıkarı ve güvenliği için ABD ile yakın bir ilişki içinde olmuştur.

Dönemin siyasi lideri Turgut Özal, Orta Doğu'nun ve Türkiye'nin ekonomik ve siyasi kalkınmasında etkileyici olduğunu her fırsatta dile getirmiş, devletin faydasını ve güvenliğini gözettiğini ve bu minvalde hareket ettiğini belirtmiştir. Politika oluştururken etkili ve verimli kararlar almadığı ve devletin politikacılarının karar alma sürecinde fikirlerini almadığı yönünde eleştiriler alan Özal, bu eleştirileri kabul etmemiştir.

Bölge ile geçmişten gelen su sorunu kendini bu dönemde de göstermiş, Türkiye, Suriye ve Irak'ın talepleri bir noktada buluşmamıştır. Sınraşan suların paylaşımı konusunda Türkiye'nin Fırat ve Dicle nehirlerinin bütün olarak değerlendirilip Dicle Nehri'nden Fırat'a su alınması planı olan Fırat- Dicle Havzası Sularının Kullanımına Yönelik Üç Aşamalı Plan da reddedilmiştir. Daha sonra Turgut Özal, Barış Suyu Projesi'ni sunmuş olsa da net bir uzlaşma bu dönemde

gerçekleşmemiştir. İki ülke Dicle ve Fırat'ı Türkiye'nin sınıraşan suları olarak görmenin aksine bu suları uluslararası su olarak görmüştür. Buna bağlı olarak üç ülke arasında bu sular tabiri caizse paylaşılamayan sular olmuştur. Suyun yukarıda zikredilen üç ülke arasında sorun oluşturması GAP projesi ile daha da artmış, Suriye ve Irak Güneydoğu Anadolu bölgenin kalkınmasını hedefleyen projeden rahatsız olmuştur.

Bahsedilen süreç içerisinde İran-İrak Savaşı ve Körfez İşgali Türkiye'nin Orta Doğu politikasını belirlemesindeki en önemli olaylar olmuştur. İran-İrak Savaşı ile Körfez İşgali Türkiye'yi ekonomik açıdan yıpratmış ve güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Bu dönemde Türkiye PKK ile mücadele etmiştir. Ayrıca Türkiye, İran-İrak Savaşı'nda Saddam Hüseyin'in Irak'ın kuzeyindeki Kürtlere karşı yaptığı Halepçe Katliamı nedeniyle zulüm gören insanlara insani güvenlik kapsamında geçici olmak kaydıyla kapılarını açmıştır.

Türkiye, İran-İrak Savaşı'nda tarafsız davranmış fakat sıra Körfez İşgali'ne geldiğinde geleneksel politikasından vazgeçerek aktif dış politikaya yönelmiştir. Özal'ın aktif dış politikası olarak nitelendirilen bu dönemde Türkiye'nin dış politika anlayışı ciddi eleştirilerin de hedefi olmuştur. Türkiye de fikir ayrılıklarının yaşandığı bir dönemi yaşamış ve devletin üst kademelerinde istifalar gerçekleşmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin George Bush liderliğindeki ABD ile yakın temasları olmuştur. Özellikle Turgut Özal, Bush ile telefon diplomasisi gerçekleştirmiş ve yüzünü ABD'ye dönmüştür. ABD ittifaklı bir politikanın baş gösterdiği bu dönemde ABD, mülteciler için Kuzey Irak'ta güvenli coğrafi enlemler belirleyip Türkiye'nin güneyine de çekiç güç yerleştirmiştir. Çekiç güç, uzunca bir süre Türkiye de kalmıştır.

İncelenen dönem içindeki bir diğer önemli sorun ise Arap – İsrail anlaşmazlığı ve bu bağlamda gelişen Filistin sorunudur. Türkiye, bir yandan İsrail ile bir yandan da Arap devletleri ile iyi ilişkiler sürdürmek isteği içinde olup aktif bir denge politikası yürütmüştür. Özellikle İntifada sürecinde bölgede yaşanan olumsuzluk Türk dış politikasında belirleyici olup ABD'nin yine ön planda olduğu bir dönem yaşanmıştır.

1980-1993 yılları arasında Türkiye'nin Orta Doğu ilişkilerinde sorun oluşturan konular karşısında Türkiye'nin politikaları değerlendirildiğinde aktif dış politika ve hareketli diplomatik ilişkilerin var olduğu, bazı dönemlerde de denge politikasının kullanıldığı gözlemlenmiştir. Süreç izleme yöntemine uygun incelenen bu çalışmada; dönemin, Türk dış politikasının her dönemi gibi oldukça önemli olup sonraki dönemlere de etki eden bir dönem olduğu ortaya konmuştur. Yine bu çalışmada Orta Doğu'nun ve Türkiye'nin Orta Doğu politikasının Türkiye için önem ve etkisi gözler önüne serilmiştir.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Diğer Kaynaklar

Acar, İrfan C., *Dış Politika*, Eren Yayıncılık, Ankara 1993.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.

Akmandor, Neşet, *Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu*, No. 4. TESAV Yayınları, Ankara 1994.

Altunışık, Meliha, "Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", *En Uzun On Yıl Türkiye'nin Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Boyut Yayınları, İstanbul 1998.

Anıl, Işıl, "Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Arap İsrail Barış Süreci", *Türkiye ve Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Editör: Meliha Benli Altunışık, Boyut Yayınları, İstanbul 1999, ss. 131-145.

Arı, Tayyar, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Ortadoğu ve Körfez Ülkelerine Yönelik Dış Politikaları", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi 2*, Editör: Mustafa Bıyıklı, Bilimevi Basım, İstanbul 2008.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

Arı, Tayyar, *Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, Alfa Basım, İstanbul 2004.

Armaoğlu, Fahir, *Yirminci Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

Asaf, Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019.

Aşık, Süleyman, *Türk Siyasi Tarihinde Anap Ve Turgut Özal*, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019.

Ateş, Davut, *Türk Dış Politikasına Giriş: Yeni Muhafazakarlık ve Doğu-Batı Ekseninde Yapısal Değişim*, Dora Yayınları, Ankara 2014.

Bağcı, Hüseyin, "Bir Devlet Adamı Olarak Turgut Özal ve Dış Politika", *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Editör: İhsan Sezai, 20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 20-28.

Baharçiçek, Abdülkadir, "Soğuk Savaş'ın Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri." *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004, ss.68-73.

Bakan, Selahaddin, "Teoriler Işığında Dış Politika", *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayıncılık, Ankara 2004, ss. 9-29.

Bakhash, Shaul, *The Reign of the Ayatollah: Iran and the İslamic Revolution* Newyork 1986.

Balcı, Ali, *Türk Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

Balıkeli, Ali Eren, *Teorik Çerçevde Geçmişten Günümüze Türkiye Dış Politikası*, Kerasus Kitap, İstanbul 2017.

Barlas, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, Birey Yayınları, İstanbul 2000.

Batur, Nur Ortadoğu'nun Şahları Vezirleri Piyonları, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul 2022.

Beach, Derek Pedersen ve Process, Rasmus B., *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2019.

Benek, Sedat, "Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 64, Sayı 3, Ankara 2009, ss. 45-71.

Bıyıklı, Mustafa, "Bir Merkez Dünya olarak Afri Avrasya Stratejiler Çemberinde Türkiye ve Ortadoğu", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 10, Ankara 2007, ss. 35-54.

Bilen, Özden, *Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye*, TESAV Yayınları, Ankara 2000.

Birand, Mehmet Ali *12 Eylül Saat: 04.00*, Karacan Yayınları, İstanbul 1985.

Birand, Mehmet Ali ve Yalçın, Soner, *Özal: Bir Davanın Öyküsü*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2001.

Birsel, Haktan, *Medeniyetler Çatışmaları ve Zihinlerdeki Sınırlar Orta Doğu*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020.

Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi; Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Editörler: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Gözen, Ramazan, Liberte Yayınları, Ankara 2001, 243-270.

Bölükbaşı, Süha, *Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu*, Ankara Dış Politika Enstitüsü Yayını, Ankara 1992.

Can, Hasan Hüseyin, "Türkiye'nin Sınır Aşan Suları", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, ss.58-71.

Cemal, Hasan, *Özal Hikayesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989.

Cevizoğlu, Hulki, *Körfez Savaşı ve Özal Diplomasisi*, Form Yayınları, İstanbul 1991.

Checkel, Jeffrey T, "Process Tracing", *Qualitative Methods In International Relations*. Palgrave Macmillan, London, 2008, ss.114-127.

Cleveland, William L., and Martin, Bunton, *A History Of The Modern Middle East*, Routledge, 2018.

Coşkun, Bezen Balamir, “Dış Politika Analizinde Bir Yöntem Olarak Süreç İzleme”, *Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem*, Editörler: B. Balamir Coşkun, İnan Rüma, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, ss.78-96.

Cottam, Richard W., “Inside Revolutionary Iran”, *Middle East Journal*, Cilt 43, İlkbahar 1989, ss.168-185.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Dicle Üniversitesi’nin 1992-1993 Eğitim Öğretim Yılı’nın Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları.

Çakıroğlu, Ali ve Eder, Mine, “Su İhtilafı: Fırat- Dicle Havzası”, *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, Editörler: Barry Rubin, Kemal Kirişçi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, ss.352-426.

Çalış, Şaban, “Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası”, *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Editör: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen, Liberte Yayınları, Ankara 2001, ss. 3-34.

Çandar, Çengiz, "Turgut Özal Twenty Years After: The Man and The Politician" , *Insight Turkey* , Cilt 15, Sayı 2, 2013 , ss. 27-36.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950- 1995*, İmge Kitabevi, Ankara 2020.

Çelebi, Işın, *Türkiye’nin Dönüşüm Yılları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

Çiçekçi Ceyhun, “İsrail ve Ortadoğu”, *Medeniyetler Çatışmalar ve Zihinlerdeki Sınırlamalar*, Editör: Haktan Birsell, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2020, ss. 227-268.

Çitlioğlu, Ercan , *İran’ı Anlamak*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.

Dağ, Ahmet Emin, *Dictionary of International Relations and Diplomacy (Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü)*, Anka Yayınları, İstanbul 2004.

Davison, Roderic H. , "Where is the Middle East", *Foreign Aff.* 38, New York 1959, ss. 650-685.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

Demir, Yeşim, "1960-1980 Yılları Arasında Türkiye'nin Orta Doğu Politikası", DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.

Demirel, Süleyman, *21. Yüzyıl'ın Yol Haritası: Demokrasi ve Kalkınma*, ABC Basın Ajansı, İstanbul 2003.

Derin, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Hazırlarken (1933- 1951)*, Editör: Cemil Koçak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1945, ss. 226-265.

Dursunoğlu, Alptekin, *Stratejik ittifak: Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005.

Ecevit , Bülent, *Dış Politika ve Kıbrıs Dosyası*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Efegil, Ertan, *Dış Politika Analizi (Ders Notları)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 2018.

Ercan, Arda , "Türkiye- Suriye İlişkileri Ve Orta Doğu'da Su Sorunu", *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi*, Editör: Hasret Çomak, Umuttepe Yayınları, İstanbul 2010, ss. 427-457.

Erdem, Demirhan Fahri ve Erdem, Çiğdem, "Ortadoğu'da Otoriter Rejimler: Ortadoğu Arap Toplumlari'nin Tarihsel, Siyasal ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinden Bir Değerlendirme", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, İstanbul 2012.

Ereker, Fulya, *Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010.

Erhan, Çağrı ve Kürkçüoğlu Ömer, "Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler" *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2:1980-2001*, İletişim Yayınları, s.124-158.

Erkmen, Serhat, "Orta Doğu Barış Süreci" *Güvenlik Yazıları Serisi*, Sayı 47, İstanbul 2019.

Eroğlu, Hamza, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 1985, ss. 436-449.

Erol, Hande *Türkiye- Orta Doğu İlişkileri (1983-1993)*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008.

Fırlalı, Ethem Ruhi, "Değişimci Özal ve Değişim Sürecinde İslam", *Devlet ve Siyaset Adamı Turgut Özal*, Editör: İhsan Sezai, 20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 51-55.

Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 2: 1980-2001*, Editör: Baskın Oran, İstanbul 2015, ss.124-158.

Gönlübol, Mehmet, "1990- 1995 Dönemi Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Editör: Mehmet Gönlübol, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, ss. 633-725.

Gönlübol, Mehmet, *Uluslararası Politika İlkeler- Kavramlar- Kurumlar*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1993.

Gözen, Ramazan, "Turgut Özal ve Körfez Savaşı: İdealler ve Gerçekler Açmazında Dış Politika", *Kim Bu Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, Editörler: İhsan Sezai, İhsan Dağı, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2001, ss. 307-350.

Gözen, Ramazan, "Dış Politika Nedir?", *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004, ss. 3-7.

Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000.

Gresh, Alain, Vidal, Dominique ve Türe, Hamdi, *Ortadoğu: Mezopotamya'dan Körfez Savaşına*, Alan Yayınları, İstanbul 1991.

Gündoğan, Ünal, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz*, Cilt 3, Sayı 29, Ankara 2011, ss. 93-99.

Güner, Engin, *Özal'lı Yıllar*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2000.

Gürbey, Gülistan, *Arızalı Demokrasilerde Dış Politika: 1983-1993 Özal Döneminde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010.

Gürbüz, M. Vedat, "Petrol, Petrol Politikaları ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı", *Avrasya Dosyası*, Cilt 9, Sayı 1, Ankara 2003, ss. 133-168.

Hafizyan, Muhammed Hüseyin, "İran- Irak Savaş Mirası", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, İlkbahar 2010, ss. 272-276.

İlseven, Nebil, "Körfez Bunalımı ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 63-76.

İnan, Kamran, *Siyaset Yayınları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003.

İnan, Yüksel, "Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları (Fırat ve Dicle)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 49, Sayı 1, Ankara 1994, ss. 243-253.

Kalaycıoğlu, Ersin, *Turkish Dynamics: Bridge Across troubled Lands*, Palgrave Macmillan, Newyork 2005.

Kantarci, Şenol, "Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı "Koalisyonlar Dönemi mi?"", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2012, ss. 47-84.

Kapan, İsmail, *Suyun Stratejik Dalgaları*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

Keegan, John, *Irak Savaşı Ve Türkiye*, Çeviren: İlhan Bekbay, Marka Yayınları, İstanbul 2005.

Kıran, Abdullah, *Ortadoğu'da Su: Bir Çatışma ya da Uzlaşma Alanı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Kıbaroğlu, Ayşegül, "Türk Dış Politikası ve Su", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 5, Sayı 53, Mayıs, Ankara 2013, ss. 50-59.

Kirişçiöğlü, Kemal, "Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 1994, ss. 393-417.

Kona, Gamze Güngörmüş, "Ortadoğu'da Güvenlik Algılaması ve Dahili Risk Faktörlerinin Etkisi", *Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal/Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 8, Antalya 2004, ss. 113-138.

Kösebalaban, Hasan, *Türk Dış Politikası: İslâm, Milliyetçilik ve Küreselleşme*, BigBang Yayınları, Ankara 2014.

Kut, Gün, "Ortadoğu'da Su Sorunu ve Türkiye" ,*Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul 1991, ss. 99-120.

Kut, Gün, "Burning Waters: The Hydropolitics Of The Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey* 9, 1993, ss. 1-17.

Kut, Şule, "1990'larda Türk Dış Politikasının Anahatları", Editörler: *Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.

Kürkçüoğlu, Ömer, "Dış Politika' Nedir? Türkiye'deki Dünyü ve Bugünü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 35, Sayı 1, Ocak 1980, ss. 309-335.

Laçınok, Nevra Yaraç, "Turgut Özal", *Türk Dış Politikasında Liderler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

Levinson, David, ve Christensen, Karen, *Encyclopedia Of Modern Asia 5*, Thomson Gale, Newyork 2002.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*, Sabah Kitapları Yayınları, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul 2000.

Memiş, Ekrem, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, 2. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 2006.

Morgenthau, Hans J., *Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi*, Cilt 1, Çeviren: Baskın Oran, Ünsal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği, Ankara 1970.

Mütercimler, Erol, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993.

Nachmani, Amikam, *Turkey Facing A New Millenium: Coping With Intertwined Conflicts*. Manchester University Press, NewYork 2003.

Olson, Robert, *Turkey- Iran Relations 1979-2004 Revolution, Ideology, War, Coups and Geopolitics*, Mazda Publishers, Caliofornia 2004.

Orakçı, Meryem, "Türk Yunan İlişkilerinde Kısa Ömürlü Bir Girişim: Türk-Ellen Dostluk Derneği ", *Belgi Dergisi*, Sayı 22, 1952, ss. 531-554.

Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2014.

Oran, Baskın, *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1988.

Oran, Baskın “Türk Dış Politikasının Temel İlkeleri Ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar”, *SBF Dergisi*, Ankara Üniversitesi, Cilt 51 Sayı 1, Ankara 1996.

Oran, Baskın, “Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği” *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1:1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, ss.17-53.

Owen, Roger, *State Power And Politics In The Making Of The Modern Middle East*, Routledge, Newyork 2000.

Özcan, Gencer, “Dış Politika Analizi”, *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, Editör: Evren Balta, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, ss. 295-340.

Özdemir, Hikmet, *Turgut Özal*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Özey, Ramazan, *Ortadoğu'nun Jeopolitiği*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017.

Özey, Ramazan, *Dünya Denkleminde Ortadoğu Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2009.

Özsoy, Muzaffer, *Dünyada Ve Türkiye'de Politika Ve Strateji İlişkisinin Yeni Boyutları Sovyetlerin Çöküşü Ve Körfez Savaşı*, Rebel Ofset Matbaa, İstanbul 1993.

Öztürk, Osman Metin *Ordu ve Politika*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000.

Öztürk, Şinasi, Nas, Fethi, ve İçöz, Ergün, "24 Ocak Kararları Neo-Liberal Politikalar Ve Türkiye Tarımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, ss. 15-32.

Pehlivanoglu, Öner, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004.

Ramazani, Rouhollah K. *Revolutionary Iran: Challenge and Response in The Middle East*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1986.

Robbins, Philips, *Turkey and the Middle East*, Royal Institute of International Affairs, Newyork 1991.

Saltürk, Metin, "Orta Doğu'da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 2006, ss. 21-38.

Sander, Oral, "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", *Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 37, Sayı 3, 1982, ss. 105-124.

Saray, Mehmet, *Türk- İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Sariaslan, Fatma, "İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2019, ss.1-32.

Slinger, Pierre ve Laurent, Eric, *Körfez Savaşı- Gizli Dosya*, Çeviren: Erdem Akbulut, E Yayınları, İstanbul 1991.

Solak, Musa Erdem, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Ekonomik Yapıya Etkileri; 27 Mayıs 1960- 27 Nisan 2007 Dönemi*, Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2019.

Sönmezoğlu, Faruk, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Baskı Yayınları, İstanbul 2012.

Sümer, Vakur, *Su Sorunu, Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler*, Editör: Mehmet Şahin, Kopernik Yayınları, İstanbul 2019, ss. 599-623.

Şahin, Mehmet, "İsrail'in Su Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Ortadoğu Siyasetinde İsrail*, Editörler: Türel Yılmaz- Mehmet Şahin- Mesut Taştekin, Platin Yayınları, Ankara 2005, ss. 177-198.

Şahin, Türel Yılmaz, *Örgütler: "KİK/ Arap Birliği/İİT/D-8", Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler*, Editör: Mehmet Şahin, Kopernik Yayıncılık, İstanbul 2019, ss.407-451.

Şerif, Hızlı, *Türkiye'nin Sınır Aşan Suları ve Bu Suların Kullanımı ile İlgili Politikaları*, Ateş Basım Hizmetleri, Ankara 2011.

Taşkın, Hasan, *Vaat Edilmiş Topraklara Sıkışan Türkiye: Siyonizm, Filistin, BOP ve Türkiye*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul 2008.

Tavlaş, Nezih, "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt 1, Sayı 3 1999, ss. 85-111.

Tiryaki, Orhan, *Sınır Aşan Sular ve Ortadoğu'da Su Sorunu: 21'inci Yüzyılın Gündemi: Su, Cem*, Ofset, Matbaacılık Yayınları, İstanbul 2004.

Toklu, Vefa, *Su Sorunu, Uluslararası Hukuk ve Türkiye, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.

Torumtay, Necip, *Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997.

Torumtay, Necip, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

Turan, İlter, "Ortadoğu'da Su Krizi ve Türkiye: Sorun ve Çözümler", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 1993, ss. 219-232.

Turgut Özal'ı Matthias Nass and Micheal Schweli'e verdiği mülakat, 22 Şubat 1991, DBT.

Türkmen, İlter, *The Middle East Policy Of The Republic Of Turkey*, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2010.

Uludağ, Mehmet Bülent ve Birsnel, Haktan, “Tarih Boyunca Orta Doğu’da Uygarlıklar”, *Medeniyetler Çatışmalar ve Zihinlerdeki Sınırlar Orta Doğu*, Editör: Haktan Birsnel, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, ss. 23-58.

UN Doc. SC Res.660, United Nations Security Council Resolutions Relating to the Situation Between Iraq and Kuwait, United Nations Department of Public Information, 1991.

Uzgel, İlhan, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü 1983-1991*, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Yavuz, Hakan, “Turkey’s Relations With Israel”, *Foreign Policy*, Cilt 3, Sayı 4, ss. 41-68.

Yetkin, Murat, *Ateş Hattında Aktif Politika Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Üçgeninde Türkiye*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1992.

Yıldırım, Yasin, *Orta Doğu Politikaları Özelinde Türk Dış Politikasında Değişim; Turgut Özal Dönemi (1983- 1993)*, (İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

Yıldız, Yavuz Gökalep, *Global Stratejide Ortadoğu: Krizler Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları, İstanbul 2000.

Yılmaz, Mutlu, “Orta Doğu’da Su Sorunu Kapsamında Türkiye’nin Sınırşan Sularının Jeopolitik Önemi” TÜCAUM, Ankara 2015, ss.315-328.

Yılmaz, Türel, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması, Denge- Stratejik İşbirliği- Gerilim- Normalleşme*, Hattuşaş Yayınları, Ankara 2016.

Yılmaz, Türel, *Türkiye'nin Orta Doğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri (1970-1997)*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 1997.

Yılmaz, Türel, *Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaş'ından 2000'e)*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2004.

Yinanç, Refet, *Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991)*, Tanmak Yayınları, Ankara 1992.

Zehir, Cemal, *Türkiye ve Orta Doğuda Su Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

Zengin, İsmail, *İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991.

İnternet Kaynakları

Abdullah Öcalan Röportajı”, Mehmet Ali Birand 32. Gün Arşivi, <https://www.youtube.com/watch?v=iJ91JxQJt44&t=321s>, (01.08.2021).

H. Salih Zengin, “Asker Direnmeseydi Özal Musul'a Girecekti”, Sabah 27 Ekim 2016, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/10/27/asker-direnmeseydi-ozal-musula-girecekti>. (10.10.2021)

“Camp David Antlaşması”, <https://web.archive.org/web/20100410012543/http://jimmycarterlibrary.org/documents/campdavid/letters.phtml>, (21.09.2021).

“GAP 1990 Yılı Faaliyet Raporu”, <http://yayin.gap.gov.tr/1990-yili-faaliyet-raporu-yayin-a841e25b88.html>, (09.05. 2021).

“Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatının Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.388.pdf>, (09.05.2021).

“Halepçe Katliamı”, <https://bianet.org/bianet/yasam/240850-halepce-katliami-daye-behna-seva-te> , (01.05.2021).

“Halepçe Katliamı’nın Sembol Fotoğrafını Çeken Ramazan Öztürk, Kimyasal Ali Davasına Tanık Olarak Çağrıldı”, <https://www.haberler.com/halepce-katliami-nin-sembol-fotografini-ceken-haberi/> (01.05.2021).

“10 Aralık 1987, *Resmi Gazete*, Madde 6-9”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19660.pdf> (10.05.2021).

“12 Eylül Belgeseli”, Mehmet Ali Birand 32. Gün Arşivi, <https://www.youtube.com/watch?v=arGodO-a1sE>, (01.06.2021).

“Rabinovich, Hamar, The Impact on the Arab Word ”, <http://hawzah.net/fa/Article/View/97608> (10.05.2021).

“T.C. Dış İşleri Bakanlığı- Kudüs Başkonsolosluğu”, <http://kudus.bk.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/121238> (21.09.2021).

“The Middle East Map, 4102 Rev. 5, United Nations” <https://www.un.org/Depts/Cartographic/map/profile/mideastr.pdf> (01.10.2020).

“Turgut Özal’ın Uğur Dündar ile mülakatı /18 Ocak 1991 TRT Hodri Meydan Programı”, <https://www.youtube.com/watch?v=KQIVF5rH97M&t=360s> , (10.10.2010)

Gazeteler

Günver, Semih, “Tek Kişilik Oyun”, *Milliyet Gazetesi*, 18 Ocak 1991.

“Ortadoğu Barış Konferansı ve Türkiye”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Ocak 1992.

“Özal: Biz bu kadar insanı yerleştiremeyiz”, *Hürriyet Gazetesi*, 05.04.1991.

“Riyad Asker İsterse Hükümet Meclis’e Gider”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Eylül 1990.

“Türkiye Kilit Rol Oynadı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Mayıs 1991.

“Türkiye Ortadoğu’da Rol Almalı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Ekim 1990.

Resmi Gazete, 12 Eylül 1980, sayı 17103.

Resmi Gazete, 14 Ağustos 1990, sayı 20605.

Resmi Gazete, 30 Haziran 1981, sayı 17386.

Tayyar, Şamil, “10 Yıllık Sır”, *Sabah Gazetesi*, 7 Kasım 2001.

Tutanaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 1 Haziran 1992

TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 3.Birleşim, 5 Eylül 1990.

TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 66.Birleşim, 17 Ocak 1991.

TBMM Tutanakları, 18. Dönem, 126.Birleşim, 12 Ağustos 1990.

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, Cilt 1, 1. Birleşim, 19 Eylül 1980.

Mülakatlar

Arif Keskin ile 10 Ocak 2022 tarihinde yapılan mülakat.

Bülent Akarcalı ile 7 Temmuz 2021 tarihinde yapılan mülakat.

Celal Kazdağlı ile 20 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat.

Engin Güner ile 15 Kasım 2021 tarihinde yapılan mülakat.

Hikmet Çetin ile 28 Şubat 2021 tarihinde yapılan mülakat.

Hüseyin Bağcı ile 22 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat.

Şükrü Sina Gürel ile 30 Ağustos 2021 tarihinde yapılan mülakat.